

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	17
'Aho	Tusite, 9 'Epeleli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaosi Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika
& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki Minisitā

Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 17/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tusite 9 'Epeleli 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		<u>KOMITI KAKATO:</u> <u>NGAAHI LIPOOTI 'A'AHU FAKA-FALE ALEA, FAKAMATALA FAKATA'U, LIPOOTI 'ATITA & LIPOOTI KOMITI:</u> 4.1 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 6 4.2 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 4 4.3 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 9 (2022 & 2023) 4.4 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 10 4.5 Lipooti 'A'ahi – 'Eua 11 4.6 Lipooti 'A'ahi – Ha'apai 12 4.7 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 15 4.8 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 14 4.9 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 16 4.10 'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023 4.11 Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023 4.12 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Pilisone 2022/2023

	4.13	Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2023
	4.14	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
	4.15	Fakamatala Fakata'u 'a e Pangike Pule Faka-Fonua 'o Tonga, 2021, 2021/2022, 2022/2023
	4.16	Fakamatala Fakata'u 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)
	4.17	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Sitetisitika 2022/2023
	4.18	Lipooti Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
		NGAAHI NGAUE 'OKU FAKATATALI KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO KI HE FALE ALEA:
	4.19	Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 1
	4.20	Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 3
Fika 05		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga	7
Lotu	7
Ui 'a e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me'a 'Eiki Sea Le'ole'o	7
Me'a Sea Komiti Kakato	8
Kole Niua 17 ke faka'inasi he tufa tangike vai si'i kāinga mei Tokelau kuo nau fakapaea mai ki Tongatapu he akó	8
Hoha'a ke tokoni'i ma'u'anga mo'ui 'a e Tongá koe'uhí ko e fakaaaoao ngaahi pisinisi muli.....	10
Tokanga ki he 'ikai ha feitu'u ke toutai ai kāinga Puké he kuo lisi feitu'u toutai'anga he kau toutai mulí.....	10
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia hono lisi feitu'u toutai'anga 'i Puke	11
Tali Pule'anga 'e malava ke fokotu'u mai ha fa'ahinga Lao pe Tu'utu'uni ke kau 'a e fufulu me'alele he pisinisi ke tuku ma'a e Tongá.	12
Fokotu'u ke fa'u 'e he Pule'anga 'a e lao ke lava 'o malu'i 'a e masiva e Tonga.....	12
Tali Pule'anga fekau'aki mo e hoha'a kau toutai Tongatapu 1 ki he kole lisi 'o tahi	13
Tui Tongatapu 1 mahu'inga ke tomu'a femahino'aki ma'u pē Potungae Toutai mo e kau toutai kimu'a pea fai ha lisi 'o tahi	14
Tokanga ki he tu'unga ma'olalo taha he vāhengá ke ma'u ha tokotaha ngāue	14
Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e Lao Vā Fakangāue kuo te'eki fakamo'oni huafa ki ai Tu'i.....	15
Fehu'ia polokalama nō ma'a e kakai fefine 'i Fale Pa'anga	15
Fiema'u pe 'e toe vakai'i ngaahi fatongia kau 'Ofisa kolo & pule fakavahe 'i he Laó	16
Polokalama tokoni 'a e Pule'anga ki he kau faingata'a'ia	17
Kole ke fakakau he fatongia Pule'anga hano fakasio konga kekelele ma'a e kainga he ngaahi vāhenga kehé	18
Tokanga Pule'anga 'oku 'i ai totonu e fefiné ki he kekelelé ka ko e kekelelé ko e koloa fakafāмили	19
Fakamālō'ia Pule'anga he foaki konga kekelele ma'a e kāinga Niua	20
Fokotu'u ki 'Eua 11 ke fa'u mai ha Lao Fakaangaanga ke liliu e Konisitutone kapau 'oku fiema'u ke liliu Lao kekelele	21
Tokanga 'Eua 11 ke ta'ofi e vete mali	23
Fiema'u ke tomu'a fakatonutonu 'a e Konisitutone kae toki ala ki he Lao Kekelele	26
Tokanga koe'uhí ko e fakamalumu kau 'Ofisa Kolo he 'Ofisi Palēmia ke fakalelei'i Lao 'Ofisa Kolo/Pule Fakavahe.....	28
Pāloti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'a Tongatapu 6.....	32

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ‘a Tongatapu 9 2022/2023	32
Ngaahi fiema’u vivili ‘a Tongatapu 9	33
Fehu’ia tu’unga ‘i ai e polokalama ngāue toli ki muli.....	35
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he tu’unga lolotonga ‘i ai ‘a e polokalama ako fakataukei ke tokoni ki he folau toli	35
Polokalama fakataukei makehe ma’a e kau ngāue toli	36
Polokalama ako fakatekinikale <i>TVET</i> e Pule’anga	37
Tokanga ke ‘i ai ha senita ako he ngaahi vāhenga	39
Fakatonutonu ‘Eiki Sea kau Ha’apai 12 he ngaahi lipooti ‘atita he pa’anga fakāvahenga na’e faipau mo muimui pau ki he Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea	40
Fehu’ia taimi ‘e toe hoko atu polokalama fakaivia tokoni houa palau ma’a e kau ngoue	43
Tokanga ki hono kei faka’atā hū mai ‘a e sipi ngakó ki he fonua ni.....	43
Tokanga ki he fokotu’u ke hiki hake pā’anga tokoni fakavahenga ki he 1 miliona.....	44
Fokotu’u ki ha solova’anga ki he ngaahi palopalema ‘ohake he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea	46
Taukave <i>MIA</i> ko e ‘alu toli ko e polokalama lelei ka ko e tokosi’i pe nau maumau lao.....	49
‘Ikai lava Pule’anga ala ki he silini kau toli he ko e silini talafi mai ki he ngaahi fāmili ‘i Tonga ni 51	
Fokotu’u ke tuku tafa’aki ha pa’anga ke tokangaekina ngaahi ‘isiu fekau’aki mo e ngāue toli....	54
Halafononga fengaue’aki ai Tonga mo e ngaahi fonua muli ke solova palopalema fakasosiale he ngāue toli	55
Mahu’inga ki Tongatapu 7 hono talanoa’i maama e ‘isiú ke ma’u ha solova’anga ki he palopalema ‘ohake he kakaí he ‘a’ahi Fale Alea	56
Fokotu’u ke fakakaukau’i ange Pule’anga fakafoki ki he Poate Vai ke tokanga’i vai he fonua.....	57
Fiema’u ‘a e ngāue fakataha ngaahi kupu fekau’aki ke faitokonia ngaahi komiti vai	59
Fehu’i koehā ‘a e ngāue Pule’anga kuo fai ki he ngaahi fiema’u ‘ohake he ngaahi Lipooti ‘A’ahi Fale Aleá.....	65
Ngaahi polokalama Pule’anga ke fakaivia ‘aki sekitoa ngoue.....	68
Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai lava Pule’anga fakalahi patiseti ke fakaivia sekitoa ngoue	70
Pāloti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2022 & 2023 ‘a Tongatapu 9	73
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2023 Vahenga Tongatapu 10	74
Kelesi	83

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 09 ‘Epeleli 2024

Taimi: 1020-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá. (*Lord Tu’iha’angana*)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kātaki ‘o fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki

Lotu

(Pea ne hiva’i leva ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki ki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko e lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni)

‘Eiki Sea: Mālō, Hou’eiki kātaki kae ui ‘a e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Tūsite 09, ‘o ‘Epeleli 2024.

‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí & Fakalakalaka Faka’ekonōmiká mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimalohi, Kapelieli Militoni Lanumata, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Nuku, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliui ko e ‘Eiki Palēmia kuo ‘osi me’a ‘i heni ‘i he taimi ni.

Poaki

Ko e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ma’u ‘ene poaki ‘e toki me’a tōmui mai, fakatatau pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo Palani Fakafonua. Kei hoko atu ‘a e poaki ‘a e HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Veivosa Light of Life Taka. Faka’osinga ‘o e taliui ‘oku me’a ‘i Fale Alea ni, pea mo ‘Aisake Valu Eke. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito kalake. Tapu ki he ‘Afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, fakatapu ki he Hau ‘o e Fonua, ko ‘Ene ‘Afio ko Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, pea ‘oku ou kole ke u fakamalumu hē he Talamalu ‘o e fonua, kae ‘atā ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he ‘aho fo’ou ko eni.

Mālō ‘a e laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Pule’anga, laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, mālō ‘a e laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki tau ngāue ena ‘oku hokohoko mai mei ‘aneafi, hā pe ‘i he’etau ‘asenita ‘oku meimei ‘oku ‘i he Komiti Kakato ‘a e ngaahi ngāue ko ia, mo e me’a ‘oku hangē ko e me’a na’e ‘osi me’a atu ‘e he Sea, tau taimi ngāue ‘oku ou tui pē ‘oku tau tuku taha pē ‘etau feme’a’aki he ngaahi lipooti mahu’inga ko eni ‘i he ngaahi ‘a’ahi ‘o e ngaahi vāhenga, pea ko ia ‘oku kole ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato ke tau hoko atu ai pē ‘etau ngāue mu’a ‘i he ngaahi Lipooti ‘A’ahi ko eni mei he ngaahi Vāhenga Fili. Liliu ‘a e Fale Alea ‘o Komiti Kakato.

(Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a ‘anga, Lord Tu’ilakepa)

<002>

Taimi: 1030-1035

Me’a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e ‘Eiki Palēmia, mālō e laumālie e Hou’eiki e fonua, laumālie e kau Fakafofonga, laumālie e kakai ‘o e fonua kae ‘uma’ā ‘etau kau ngāue tau fakamālō pe ki he ‘Eiki he tauhi ‘ofa kuo fai ma’ate kitautolu ‘o tau a’u mai ki he ‘aho fakakoloa ko eni.

Hou’eiki he ‘ikai ke toe fakalōloa kole pe ke u hūfanga atu pe he fakatapu kuo ‘osi fai he ‘Eiki Sea e Fale Alea kae hoko atu mu’a ‘etau ngāue, fakamolemole pe he ‘ikai ke u toe liliu ‘eku tu’utu’uni, ka na’a ku kata pe ‘aneafi he Fakafofonga Fika 6 ne ‘ova atu ho’o me’a ka ko u tuku pe foki koe’uhī ko u fakatokanga’i he Fale ni ko e meimei ko e fefine pe ia he Fale ‘eiki ni. Na’e a’u ia ‘o miniti ‘e 30 pea hangē na’e ki’i fakatamaiki ‘aneafi e fatongia ‘aneafi fakamolemole atu Fakafofonga 17. Ka ko e ‘osi pe ia ‘a e taimi pea u liliu ke tau Fale Alea.

Ka ko u kole atu te tau foki mai pe ki he’etau tu’utu’uni. Ko e talafatongia na’e ‘omai ‘e he Sea Fale Alea ki he motu’a ni. Ko ‘ene lava pe ho’o miniti ‘e 20 ‘oku totonu pe ke miniti ‘e 10, ka na’e kole mai ‘e he Sea ke tuku atu pe ke mou me’a ki ho’omou ngaahi lipooti. Pea ko u tui ko ‘ene lava pe ko ia, ka ko u kole atu ‘ai pe ha ngaahi fehu’i ki he lipooti ko e hā e me’a na’e ‘ikai ke malava he lipooti ko ē ‘o hoko ko e ‘uhingá kae ‘unu ‘etau ngāue ‘oku mahino ko e ‘aho 11 ‘o e māhina ni ko e ‘osi ia ‘etau ngāue. Ka ko u kole atu Hou’eiki ‘ikai ke tau toe fakama’ala’ala atu pe ka tau ‘unu atu mu’a ‘e Niua 17 ‘aneafi na’e ngata e feme’a’aki ‘aneafi he Feitu’u na me’a mai.

Kole Niua 17 ke faka’inasi he tufa tangike vai si’i kāinga mei Tokelau kuo nau fakapaea mai ki Tongatapu he akó

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pea mālō pe Sea ma’u ha ‘ofa lahi atu kia koe, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Kapineti, tapu ki he Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

Sea 'oku kamata ngalo foki 'iate au 'a e me'a ko ē na'e fakahoko 'anenafi, ka na'a ku faka'amu pe foki au Sea ke u kau ai pe he ta'au ko ia māfana 'o e lipooti na'e fakahoko 'e Tongatapu 6. Ka neongo ia Sea ko u faka'amu pe ke u hanga 'o 'ohake 'a e ki'i fakakaukau na'a ku hanga 'o fakatokanga'i 'i he lipooti ko ia 'a Tongatapu 6. Pea 'ikai ko ia pe Sea ka ko 'eku pou pou pe ki he me'a na'e 'ohake ko ia 'e 'Eua 11.

Ko hono 'uhingá ko e tufa ko ia e tangikē ne mau toe si'i kau mo mautolu 'i he ala ki he'emaui ki'i pa'anga vāhenga hono kumi e ngaahi fo'i tangikē 'o fakatau 'o 'ave 'o si'i faka'inasi'aki 'a e si'i ngaahi 'api na'a nau ō ange pe 'o lāunga ange 'o talaange 'oku 'alu ange pe tufa ia 'o fakalaka pe 'ia nautolu, fakalaka pe 'ia nautolu he koe'uhī 'oku 'alu ange pe 'ofisakolo mo 'ene lisi. Ko 'ene lisi ko ia 'oku 'oange pe ai 'o ke fili koe 'i Niua 17 talitali pe koe ki Niua 17. Ka 'oku 'ikai ke fai ha tufa foki ia 'a Niua 17 'i Tongatapu ni. 'Oku nau tufa nautolu 'i Niua me'apango ia Sea he koe'uhī ko e folau mai he ako, ō mai he ngāue pea nau ō mai 'o si'i nofo ma'u e fanga ki'i konga 'api 'o nau si'i nofo ai 'i he ngaahi kekeleke ko ia 'o e kau Hou'eiki Nōpele. Pea kuo fakakehekehe'i kinautolu 'oku 'i ai pe 'a e fāmili 'e ua 'oku nau kei kole mai pe ko hono 'uhingá ke nau si'i kau atu mu'a pe te u tokoni ange ke 'oange ha'anau ki'i tangikē he 'oku 'ikai pe ke nau kau. 'Oku 'i ai e ongo kolo 'oku na nofo ai pea ko u lolotonga nofo pe 'o fakakaukau'i. Ka ko e 'atungá ia Sea 'ete nofo 'o tokanga ke si'i fakakakato 'a e ngaahi fāmili 'oku nau fili e motu'a ni mei he Vāhenga Niua 17.

Sea ko e hokó pe ko u fiefia lahi he'eku fanongo 'aneafi ki he lipooti ko ē 'a Tongatapu 6 koe'uhī ko 'eku fanongo koe'uhī ko e ngaahi vaka toutai. Sea 'oku 'i ai pe 'a e faka'amu 'a e motu'a ni koe'uhī ko e kei 'i heni 'a e 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia 'oku 'ai ke tuku ā ke 'oua 'e toe kau mai he lipooti 'amautolu he 'oku kau mo ia he lipooti ko ē 'a Niua 17 si'enu kole ke 'i ai ha'anau vaka toutai. Ko e taha eni 'enu ma'u'anga mo'ui pea 'oku ofi he fai'anga toutai 'i he ongo Niua ofi 'aupito.

'A ia ko e me'a 'a e ngaahi vaka toutai...

<003>

Taimi: 1035-1040

Vātau Hui : ...loloto ia 'a Tongatapu ni 'oku nau folau ange ki Niua, ō ange nautolu 'o toutai ai ofi 'aupito. Ka ko 'emaui kolé 'oku 'omi mei ai ...

Vaea Taione : Sea ki'i fakatonutonu pē kātaki pē. Fakatonutonu pē ko e toe ki'i 'ai kole eni pē ko 'etau 'ai lipooti. Kapau 'oku kole, kole ki he Minisitā totonú ka tau hoko atu 'etau lipooti he te tau kolekole pē 'etau me'a ko eni Sea ka tau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato : Mo'oni 'aupito e fakatonutonu 'a Fika 8. Fakamolemole pē 17.

Vātau Hui : Sea, sai fakafoki atu Sea kae tuku pē ke u toki kole pē ā ki he 'Eiki Palēmiá pea mo e Minisitā ko ia 'anautolú ka ko 'eku faka'ofa'ofa'ia hono 'ohake he lipooti. 'Ohake ai na'e kole, pea ko 'eku pou pou atú he tu'unga 'oku lolotonga 'alu ai e lipooti lolotonga 'oku 'i ai e 'u vaka na'a ma'u ha ki'i vaka ma'a Niuatoputapu, Niuafo'ou mo Tafahi. Mālō Sea ko ia pē. Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fokotu'u pea ... 'io kamata pē meia 2 ē, hoko mai 'a 10 pea 11 ē.

Kapelieli Lanumata : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 10, na'a ke fanongo mai ki he'eku fakalea atu fakamolemole, kamata meia Tongatapu 2, 10 pea 11.

Kapelieli Lanumata : Fakamolemole atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole atu ki he Feitu'ú na.

Hoha'a ke tokoni'i ma'u'anga mo'ui 'a e Tongá koe'uhí ko e fakaaao ngaahi pisinisi muli

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea ko u fakatapu heni ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō, 'uluakí pē Sea ko u fakamālō heni ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 6 he 'a'ahi lelei na'a ne fakahoko. Ko e vāhenga foki eni na'e 'ikai ke faingofua 'a e 'a'ahi ki aí he 'oku 'asinga ai 'a e lahi 'a e 'u koló mo 'enau moveteveté. Ka na'e lava lelei pē 'a e 'a'ahi 'a e Fakafofonga. Ko e ki'i me'a si'i pē 'oku ou tokanga ki ai Sea, 'oku ou tokanga atu ki he ola 'o e 'a'ahi na'e fai ki Puké 'a ia na'e 'asi 'i he peesi 6. Peesi 6 ko e fiema'u vivili fika 4 pea mo e fika 5. 'A ia 'oku 'asi ai ko e Kumete 'a Hiná 'oku kau mo ia hono lisi 'e he kau muli. Pea ko e fika 5 fiema'u ke fai ha tokoni ki he 'elia 'oku fai'anga toutai mei ai 'a e kāinga e koló he kuo lisi ia 'e he kau Siainá pea 'ikai toe lava fai ha toutai ia ai.

'Oku ou fu'u hoha'a 'aupito ki he me'a ko ení Sea. 'Oku 'ikai ke fu'u mahino kiate au pē ko e hā 'oku fakangofua ai 'a e kau muli ke nau ō mai nautolu 'o pule ki he feitu'u 'oku ma'u mo'ui mei ai 'a e kāinga Tongá 'o hangē ko ia 'oku hā he lipooti a e Fakafofonga Tongatapu 6. Pea 'oku 'ikai ngata pē 'i he kongā tahi ko eni 'oku hangē 'oku 'asi he lipootí ka 'oku 'i ai mo e 'u ngaahi me'a kehekehe ia, 'oku hangē ko ē 'oku ha'u 'a e kakai ia ko ení 'o fakaaao ai ke 'oua 'e toe ma'u ha mo'ui ia 'a ha Tonga.

Sea ko hoku vāhengá ko e Hala Fatafehi na'e 'i ai e ki'i fāмили 'e 3 ai ko 'enau ma'u'anga mo'uí ko e fufulu me'alele pē ko e *car wash*. Pea na'e lele maí lelei 'aupito 'ene lelé ma'u ai 'enau mo'ui ma'u ai 'enau sēniti ke fua 'aki 'enau ngaahi kavengá. Ka ki he kongā loto 'o e ta'u kuo 'osí, kuo tu'u hake 'a e *car wash* ia 'e 2 'a e kau Siaina 'i he fo'i hala tatau pē vāofi pē mo e ngaahi fufulu'anga me'alele ko eni 'a e fanga ki'i fāмили ko eni. Ko e me'a leva 'oku hokó 'oku hanga 'e he ongo pisinisi ia 'e 2 ko eni 'a e kau Siainá 'o tāmāte'i kātoa 'a e fufulu'anga me'alele 'e 3 na'e ma'u ai 'a e mo'ui 'a e Tonga ko eni. 'Oku te 'alu atu kita ia he taimi 'ahó 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha me'alele ia 'i he fufulu'anga me'alele 'a e kau Tongá kae fonu mai 'a e fufulu 'anga me'alele ia 'a e kau Siaina. Kau ai 'a e ngaahi me'alele fakapule'anga pea mo e ngaahi me'alele kehekehe pē.

Tokanga ki he 'ikai ha feitu'u ke toutai ai kāinga Puké he kuo lisi feitu'u toutai'anga he kau toutai muli

Ko e 'uhinga 'eku hoha'a Sea, ke tau tokoni'i mu'a hotau kakaí mei he fakaaao ko ení pea mo e fakahaua 'oku fakahoko 'i he tafa'aki fakapisinisi mo e tafa'aki fakama'u'anga mo'ui. 'Oku fakaloloma 'aupito 'ete vakai hifo ki he 'ikai ke 'i ai ha feitu'u ia ke si'i ō 'a e kāinga Puke 'o toutai aí, he kuo lisi 'e he kakaí ia ko eni e feitu'u na'a nau toutai aí. Ko 'eku fakahoko

atu pē Sea pē ko e hā ha me’a ki ai ‘a e ngaahi ma’u mafai ko eni ‘oku nau pule ki he ngaahi feitu’u ko eni. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : ‘I ai ha taha ‘e lava tokoni mai ki he kongā ko eni ? ‘Io ‘Eiki Minisitā.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fehu’ia hono lisi feitu’u toutai’anga ‘i Puke

‘Eiki Minisitā Toutai. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ‘a e fakatapu ki he Palēmiā ko e kau Minisitā. Fakatapu ki he tēpile ‘a e Hou’eikí pea pehē ki he tēpile ‘a e Kakai. Ko e fekau’aki pea mo e Fika 4 kuo ‘osi fai ‘a e fakalea ki he ...

<004>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Toutai: ... Minisitā Fonua pea ‘oku ne pehē pē ‘e fai e ngāue ki ai ‘a e potungāue ke toe fakafoki mai ‘a e ‘a e mātanga ko ia. Ko e fika nima ko e mahalo ko e ko e fakalea ‘oku ‘ikai ke kakato. Ko e siaina ko ia ‘oku *partner* ia mo e potungāue. Ko ia ‘oku ne fakaili ko ē e nga’ito ‘o tufaki ‘i Tonga ni kotoa pea toe tufaki pē ki he ki ha feitu’u pē he ngaahi feitu’u ‘oku si’isi’i ai ke fakaili ai.

Pea ko e siaina ko ē ‘oku pule’i pē ‘e he Pule’anga he ‘oku *partner* ia mo e potungāue. Ko e me’a kotoa pē ‘oku lekooti ia ‘e he potungāue ‘o a’u ki hono havesi atu ko eni ‘o e ‘o e nga’ito. Ko ia pē ‘Eiki Sea mālō.

Tevita Puloka: Sea kātaki ko ‘eku fehu’i atu pē *issue* ko ē. Ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā Toutai tapu pea mo e Sea pea mo e Komiti Kakato na’e fakahū atu e tohi ‘a e kau toutai ‘a Sopu ‘o makatu’unga he faama ko ‘ena na’a nau toe hanga ‘o ‘aa’i e fo’i ‘elia lahi ‘oku ou ma’u kātōa e tā ko ia he na’a nau ō ‘o vitioo’i mai mo faitaa’i mai. ‘A ia na’e toki fai eni kimui ni ko e feitu’u ‘elia ia ‘oku fai ai ko eni ‘a e ‘a e toutai mamaha ko eni ‘a e, ‘oku ou tui ‘oku toe kau pē ai mo e kau toutai ‘o Hofoa mo Puke, fai’anga kupenga mo e me’a. Pea na’e ‘osi tuku atu ‘a ’emau tohi ki he *CEO* ka na’a ku talanoa pē mo e taha ho’omou kau ‘Ofisa Toutai Ma’olunga pea ko ‘ene tali ‘a’ana ‘e sai pē ‘omai e tohi kae ō pē nautolu ia ‘o fai ‘enau ‘enau kupenga mo e me’a he ‘elia ko ia. Pea ‘oku te’eki ai ke u toe foki ki he ’emau kau toutai pē ‘oku kei ‘atā pē e taimi ‘oku nau ō atu ai he ‘elia na’e toki tō ngaahi ki’i tō. me’a ‘aa’i ‘aki ‘a e ‘ukamea kimui ni ‘oku ou ma’u pē ‘a e ‘ū tā ko ia. Ka na’e ‘ai pē ke toki fai atu e fakahoha’a ki he Feitu’u na pea mo ma’u mai ha tali mei he *CEO* ‘i he tohi na’e ‘osi ‘oatu ko e ‘osi eni e uike ‘e tolu ‘apē mei ai. Hono ‘oatu e tohi ko ia. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e fekau’aki ko ē pea mo e mo e ‘eliá ‘e ma’u ia ‘i he Potungāue ko eni ‘o e Savea ‘a e lahi ‘o e fo’i kongā ko ē ‘oku lisi ‘e he potungāue pea mo e kau Siaina. Ka ko e ko e me’a ko ē ki he lipooti ko ena ki he *CEO* ‘oku te’eki ke u lave’i ia ‘e au pē te u fanongo talanoa ai he potungāue mālō.

Tevita Puloka: Ko ia Sea, ‘e tokoni ‘aupito ‘Eiki Minisitā ka ke me’a atu ki ho’o *CEO* pe ne ‘osi a’u atu e tohi ki ai pea na’e ‘osi ‘ilo pē ki ai e kau ‘Ofisa Toutai Ma’olunga ‘i hono tuku atu e tohi ko ia. Ko u tui pē ke lava ke fai ha fetokoni’aki ai ‘o kapau ko ena ‘e kei lava pē e

kupenga mo e ngaahi toutai mamaha ko ena na'e angamaheni 'aki neongo e lele 'a e 'ā ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Leipa.

Tali Pule'anga 'e malava ke fokotu'u mai ha fa'ahinga Lao pe Tu'utu'uni ke kau 'a e fufulu me'alele he pisinisi ke tuku ma'a e Tongá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Memipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e ko e tu'u pē 'a e motu'a ni ko e 'uhingá ko e ko e ki'i *issue* ko ena fekau'aki mo e ngaahi pisinisi hangē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu. 'Oku 'oku mahino pē Sea 'oku 'i ai foki 'a e lisi ki he ngaahi pisinisi 'oku ngofua pē pea 'oku tuku faka'atā pē ke fai 'e he kāinga Tonga. Pea ko e fehu'i pē ia 'oku muimui mai heni tukukehe ange kapau ko e pisinisi *car wash* ko eni ko ha Tonga pē ia pē ko ha siaina 'oku paasipooti Tonga 'oku 'atā ki ai.

Ka 'oku mo'oni 'aupito pē me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Fika 2 'e lava pē kapau 'e fokotu'u mai ha fa'ahinga ha fa'ahinga lao ke liliu 'a e tu'utu'uni ko ia ke fakakau 'a e 'a e fanga ki'i pisinisi ko eni hangē ko e *car wash* 'i he ngaahi pisinisi tukuange pē ki he Tonga. Ka ko e tu'u ko ē he taimi ni e lisi e tu'utu'uni kuo, na'e paasi he Fale Alea ni 'oku 'ikai ke kau ai e pisinisi ko eni. Ka ko u toe fakamanatu atu pē *issue* 'e taha ke vakai'i fakalelei pē na ko ha siaina pē ia kuo 'osi paasipooti Tonga 'o hangē ko e kau siaina ko ē 'oku nau lolotonga pisinisi 'i he fonua ni mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u ke fa'u 'e he Pule'anga 'a e lao ke lava 'o malu'i 'a e masiva e Tonga

'Uhila moe Langi Fasi: Sea fakamālō atu ki he tali 'a e 'Eiki Minisitā. 'Oku mahino 'aupito pē ia mahino 'aupito pē tu'u ia ko ē 'a e 'a e lao ki he *partner* mo e Tonga. Pea mo e paasipooti Tonga ka ko u, ko au mo 'eku fakakaukau 'oku totonu foki ke tau hanga 'o fakakaukau'i mo tokoni'i 'a e masiva pea mo e tu'utāmaki. 'Oku sai pē 'enau fokotu'u pisinisi ka nau ō atu ā ki ha feitu'u kehe he kuo 'osi 'i ai e pisinisi *car wash* 'e tolu 'i he 'elia ko ē.

<009>

Taimi: 1045 – 1050

'Uhila Moe Langi Fasi: ... 'Alu atu nautolu 'o fokotu'u atu ha feitu'u 'e taha, he ko e me'a 'oku hokó 'oku nau tamate'i 'enautolu ki'i fāmili 'e 3 ko ē na'e ma'u 'enau mo'uí me'i he fufulu 'a e me'alelé. Ko e me'a 'oku ou 'uhinga ki ai pe 'e lava 'e ho'omou Potungāué 'o ki'i, kapau leva 'oku 'i ai ha ma'u'anga mo'ui he faha'i ko ē, fekau ke ō atu nautolu ki ha feitu'u 'e taha kae ma'u ha mo'ui 'a e fāmili 'e 3 ko ē, ko ia pe mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea, mālō, mo'oni pe me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Fika 2 ka ko e Lao foki ia 'o e Pisinisi ko e fe'au'auhi. Pea kapau 'e fai hano fakangatanga

pehe'i 'e lau ia ko e lau lanu. Kae kehe ko e anga foki e tu'u e Lao Pisinisí 'i he fonuá ni 'o makehe ange ia 'o hangē ko e, 'oku 'i ai pe foki e Lao ia ki he ngaahi me'a kehe 'oku malava ke fakamavahevahe'i 'o hangē ko e tu'u'anga ha *station* letiō kuo pau ke mavahe 'aki e kilomita 'e fiha pe ko e mita 'e fiha me'i ha *station* kehe. Ka ko 'etau Laó foki ia 'atautolu he taimi ní ia 'oku fakangofua pe ia. 'Oku mahino ki he motu'á ni ia mo e Potungāue poini 'oku 'ohake 'e he Fakafofongá ka ko e tu'utu'uni foki ia 'oku tau angamaheni 'saki mo e lao he taimi ní 'oku lolotonga lele pehé ni pe ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mahalo pe kuo mahino Fakafofonga e me'a 'okú ke tokanga ki ai. 'Oku toe 'i ai ha me'a me'i he lipootí.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, mahino 'aupito pe ia, mahino 'aupito pe mo e Laó kae hangē ko 'eku me'a na'á ku lave ki ai 'anenaí. Tau 'oku ngāue'aki pe Laó pea toe ngāue'aki pe mo hotau konisēnisí mo hotau loto 'ofā ki he kakaí. Ko e hā leva 'a e mahu'inga 'etau muimui'i 'a e laó ka tau hanga 'o tamate'i 'a e ma'u'anga mo'ui 'a ha ngaahi fāмили 'oku nau faka'ofa, ko ia pe Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 10

'Eiki Minisitā Fonua: Sea

Sea Komiti Kakato: 'Io, me'a mai 'Eiki Minisitā, fakamolemole pe Fakafofonga ko 'ene ki'i ulo mai pe maama 'a e kau Minisitā 'o fekau'aki mo ha me'a he Falé ni 'e ki'i tuku ke nau tali mai.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e hoha'a kau toutai Tongatapu 1 ki he kole lisi 'o tahi

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tau fakafeta'i pe he fakalaumālie lelei 'a e Feitu'u na mo e tataki hotau fatongia e pongipongí ni. Ko u loto pe fakamahino e me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki 'a e lipootí telia na'a tukuaki'i 'etau nofo 'a kāinga kae 'uma'ā e kakai e fonuá e 'Eiki Nōpele he 'uhinga. Ko e lipooti ko eni 'oku 'i ai pe ngaahi *National Heritage* 'i he ngaahi tofi'á pe ko e ngaahi mātanga 'a ē 'oku lave ki ai e Fika 4 he 'ikai ke lava ia ke lisi ia 'e ha taha. Kapau 'e 'i ai hano kole lisi 'e to'o pe ia 'i he mahu'inga 'o e tukufakaholo 'o 'etau nofo fakatongá. Pea 'oku tokanga'i ia 'e he Potungāue Takimamatá.

Ko e me'a ko eni ki he kāinga ko eni 'o e Fakafofonga Fika 1 'o pehē 'oku lisi 'a e tahi 'i he 'uhinga 'o e toutai. 'Oku 'i ai e Tu'utu'uni ia mo e Lao ki ai 'a e Potungāue Toutai 'a ia 'oku 'osi fai pe feme'a'aki hono tu'utu'uni mo hono Lao ko ē SMA. 'Oku 'i ai pe fakangatangata pea 'oku 'i ai pe tu'utu'uni. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke fai hano fakapolitikale'i ka 'oku 'uhinga ia e ngaahi kosilió 'o e ngaahi fakafeitu'u 'i he 'uhinga 'o e tahi.

Ko e 'uhinga 'o e fonuá 'i he lisi 'o e matātahí 'i he *watermark* pe ko e mita 'e 15 mei tahi. 'Oku tau'atāina pe tokotaha kotoa pē ko e kongā ia e Pule'angá, ke fai ha'ane tohi kole lisi ki he 'uhinga 'o e mita 'e 15 mei he ngata'anga 'o e *watermark* pe ko e ngata'anga 'o e tahi ki 'uta. Pea ko 'uta leva 'oku 'i ai e ngaahi ma'u tofi'á ai pe ko e tofi'a 'o e Pule'angá. Pea 'oku totonu pe ki ha 'Eiki Nōpele 'i hano tofi'a ke fai ha'ane kole lisi ki he matātahí 'i he 'uhinga hono tofi'á. Pea 'oku 'i ai pe mo e totonu ha kakai ke nau kole lisi 'i he makatu'unga hono tali 'e he Potungāue Fonuá hono ngaahi Laó mo e Tu'utu'uni. Ngaahi pisinisí ko e me'a ia e alea 'a e kakai ke nau fai kole e lisí kae toki foaki 'a e ngaahi kongā e Pule'angá.

Sea ka ‘oku hangē ‘oku ngali pōpō’uli ‘a e nofo ‘a kāinga ko ení mo e anga hono fehu’ia e ‘Eiki ma’u tofi’á. ‘Oku ‘i ai pe totonu ‘a e tokotaha kotoa pē ki ha matātahi pe ‘i he kelekele ‘o e fonuá ke nau kole lisi ‘i he ‘uhinga e tau’atāina ‘o e lisí. Ko e fakatupu koloa pe ko e langa ki he nofo’anga, mālō Sea.

Tevita Puloka: Sea ko ‘eku toe fehu’i

Sea Komiti Kakato: Mālō

Tui Tongatapu 1 mahu’inga ke tomu’a femahino’aki ma’u pē Potungae Toutai mo e kau toutai kimu’a pea fai ha lisi ‘o tahi

Tevita Puloka: Pe mu’a Sea he ‘isiu ko ení. Ko e ‘uhinga ia na’e fai ai pē tohi ‘a e kau toutai ko eni ‘a Sopú pea mo e fale’i ‘a e motu’á ni ke mau ngata pe he *CEO*. ‘Oua leva ‘e ‘omai ki he ‘Eiki Minisitā ka ko hono ‘uhingá ke ‘oua leva ‘e ‘ai ke pehē ‘oku a’u ‘o fakapolitikale’i. Sai na’e tu’u e faama ko eni pea na’e ‘osi fakahoko mai pe ia ‘e he kau ‘Ofisa Toutai ko e faama ko eni ‘a eni na’e me’a pe ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Kae ‘ohovale ...

<006>

Taimi: 1050-1055

Tēvita Puloka: ... ke toe fao’i ‘a e fo’i ā lahi ko eni na’a nau ‘uhinga ki ai ka ko ‘eku ko u tui pé Sea ‘oku mahu’inga ki he Potungāue Toutai ki ha ngaahi me’a pehē ke fai ha femahino’aki mo e kau toutai ko eni ‘oku angamaheni pē ‘ikai ko ha ‘ai foki eni ia ke hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Fonua, ‘a e ke pehē ke ō lisi kae toki fai ‘enau kupengá. Ko e ‘ēlia pē eni na’a nau angamaheni ai, tukufakaholo talu mei he ‘enau kui, hūfanga he fakatapú, mo ‘enau fanga tamai ‘o a’u pē eni ko e ngaahi famili pē eni ‘i Sopu ‘oku nau fakahoko ‘a e fatongia ko eni mo e ngāue mo e ma’u’anga mo’ui ko eni, kae faka’ohovale ‘a e ‘aa’i ko eni ki he ‘elia ko eni. ‘Uhingā pē ia mo ‘emau ‘amanaki ‘e ma’u mai ha tali mei he *CEO* ka ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘uhinga ē motu’á ni ia ke mau teke ai leva ke a’u ke fakahoha’asi ai ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo ho Fale, ‘Eiki Sea, kae tuku angé ke mau fakaongoongo ki he *CEO* mo e tohi na’e ‘ave ki ai, ke fai mu’a ha nau pōtalanoa pea mo e kau toutai ko eni ‘a eni na’e ‘uhinga ai e hoha’a ki he me’a na’e hokó, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 10, me’a mai.

Tokanga ki he tu’unga ma’olalo taha he vāhengá ke ma’u ha tokotaha ngāue

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa Kakató, fakamālō pē au ia Fakafofonga Tongatapu 6 ki he lipooti faka’ofó’ofa mei he’ene vāhenga, ki’i *concern* pē motu’á ni Sea ki he peesi 13 lipooti ‘a Ha’akamé fokotu’u 1. ‘E laumālie lelei pē ‘Eiki Minisitā Leipa, ki’i tokoni mai ki he ki’i *issue* ko eni. Kau eni he *issue* ‘oku lahi tokanga ki ai e kakai e fonuá ‘a e *minimum wage*. Lahi ‘aupito pē lāunga ‘i he kakai ‘o e fonuá ‘oku nau sio ki he tautautefito ki he ngaahi falekoloa hotau fanga tokoua mei he ‘Esiá, ngaahi fale koloa Siaina, pea lahi ‘aupito pē ‘a e ngaahi houa ngāue ka ko e ki’i seniti ‘oku ma’u mei ai ‘oku ‘ikai ke tu’unga fakafiemālie.

Lave'i pē ia 'e he motu'á ni 'oku mēmipa foki 'a Tongá ni 'i he *ILO*, pea na'e 'osi 'i he ma'u 'a e motu'á ni na'e 'osi 'i ai e Lao Fakaangaangá ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020 konga 8 (35) 'oku talanoa ai ki he *minimum wage* ke me'a mai ange 'a e 'Eiki Palēmia pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e me'a ko eni 'etau *minimum wage* 'i he lolotonga ni, ko u tui 'oku mahu'inga ke fai ha sio ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'ai mai angē ke ki'i mahino kiate au 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Feitu'u na. Ki he fika 5 peesi 13.

Kapelieli Lanumata: Peesi 13 fokotu'u fika 1

Sea Komiti Kakato: fika 1

Kapelieli Lanumata: Ko ia 'a ia ko Ha'akame, fokotu'u he Fakafofonga ha Lao ki he tu'unga vāhenga si'isi'i taha *minimum wage*.

Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e Lao Vā Fakangāue kuo te'eki fakamo'oni huafa ki ai Tu'i

'Eiki Minsitā Fēfakatau'aki: Sea, tapu atu ki he Feitu'u na mo e mēmipa 'o e Komiti Kakato, kae fai ha tali ki he Fakafofonga 10. Ko e Lao ko eni 'oku mo'oni ko e Lao ki he Vā Fakangāue pe ko e *Employment Relations Act* na'e paasi ia 'i he ta'u 2020 pea na'e 'osi fakahū ki he fakataha Tokoni ki he 'Ene 'Afio ka 'oku kei fai 'a e fakaongoongo ki ai 'e Sea 'o a'u ki he 'ahó ni. 'A ia ko e Lao ko eni ka toki paasi 'e toki malava leva ia 'a e tu'utu'uni ki ha vāhenga si'isi'i taha 'e 'oange ki ha tokotaha ngāue pea te ne fakalao'i leva ke tatau 'a e ngaahi, ko e ngaahi fiema'u 'a 'eni na'e 'ohake 'e he Fakafofonga fika 10 ka ko e tu'unga e lao ko ia ko e Lao ia na'e 'osi paasi heni pea fakahoko ki he Fakataha Tokoni ki he 'Ene 'Afio pea 'oku te'eki ai ke fai ha fakamo'oni huafa ki ai. Pea 'oku toutou fai pē 'a e *consultation* pe ko e fepōtalanoa'aki 'a e Komiti Lao 'a e Pule'angá kae pehē ki he Potungāue pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fakataha Tokoni 'oku fai pē 'a e talanoa ki ai kae te'eki ai ke mahino ha taimi 'e aofangatuku mai ai 'a e Lao ko eni, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 'Eua 11 me'a mai.

Fehu'ia polokalama nō ma'a e kakai fefine 'i Fale Pa'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e kau Mēmipa 'o e Fale ke u hoko atu pē he peesi 13 pea toki hoko atu ki he ongo peesi 'e 2 kimui he 'oku 'i ai e ngaahi poini mahu'inga ai. Ko e fika 1 ko eni he ngaahi fiema'u vivili 'a e talanoa ko eni ki he nō 'a ia ko e fokotu'u mai ki heni, ke nō mu'a e ngaahi fāmi mei he Pule'anga 'a ia ko e Fale Pa'anga. Ko 'eku mahino'i 'oku 'i ai pē ki'i polokalama nō si'isi'i 'i he Potungāue Fale Pa'angá pea na'e 'i ai e fiema'u ke fēngāue'aki 'a e vāhenga mo e ka ufie nō mo e ko e kakai fefine. Pea ko e ola ko 'e 'o e fēngāue'aki na'e 'oatu e ngaahi foomu ko ē ke tala nō pea ne toe fakafoki mai 'a e fa'ahinga 'e ni'ihī ko e 'i ai pē ...

<007>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: ... ngaahi fiema'u ia, 'a ia ko e ngaahi fiema'u ia ko ē 'oku nau palopalema'ia ai 'i he Pangikē Fakalalakaká 'oku hā mai hení 'oku toe 'omai pe ia ke, ke toe ha'u ia mo e fiema'u ko ení 'a e Falepa'angá. Ka 'oku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā pe ko e hā 'a e tūkunga ko ení koe'uhí ko u tui ko e ngaahi fāmili ko ení ko e fu'u fiema'u vivili 'aupito ka koe'uhí ko e ngaahi fiema'u ko ē 'a e pangikē 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakakakato. Pea nau hanga mai ki hē 'oku toe 'i ai pē fiema'u tatau ia 'o nau fihia 'i he fo'i kongá ko iá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eikí kae 'uma'ā e tēpile kau Fakafofonga e Kakaí kae 'atā pē ke fai ha tali ki he fehu'i ko ení kuo 'omai mei a 'Eua 11.

'Io ko e nō ko ení 'oku fekau'aki mo e tokoni ki he kakai fefiné, 'oku kei hokohoko atu pe ia, 'oku, pea 'oku lele pē. 'Oku 'i ai pē ngaahi me'a fakapepa pē 'oku 'ikai ke fu'u lahi 'oku fakakakato pē koe'uhí pē ke fai ai e femahino'aki mo hono ngaahi taumu'á. Pea 'oku tukuange pē 'a e ngaahi nō ia. Ko e, sai pē kae toki vakai ki ha ngaahi 'uhinga 'oku ta'elava ai 'a e fakahoko 'a e nō ki ha fa'ahinga 'i he, mei he nō ko ení. Ka ko e, ko hono fakalukufuá 'oku kei 'i ai pē 'a e hou'eiki fefine 'oku, ngaahi kulupu kakai fefine 'oku nau tofanga 'oku nau 'inasi 'i he nō ko iá. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Pea na'e 'i ai 'a e fakamatala 'o pehē, 'a ia ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ki he ngaahi vāhengá pea hangē 'oku taki pa'anga 'e 100000 ki he kakai fefine 'o e ngaahi vahengá pe 'oku, pe 'oku tonu nai 'a e fakakaukau ko iá he kapau ko ia 'oku sai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia. Ko e vahevahe foki ia na'a mau fai ki he ngaahi, kia vahengá, ngaahi vahenga filí ke 'inasi ai 'enau, ki he 'enau ngaahi kakai fefine. 'A ia 'oku fa'a 'ave pē 'o endorse mai mei he 'ofisi 'o e Fakafofongá fekau'aki mo kinautolu mei he vahenga ko ení 'oku kau aí. Pea 'oku, 'e lava pē 'o ma'u mai e ki'i tūkunga 'oku 'i ai 'a e ngaahi vahevahe ko iá 'i he, ki he kau Fakafofonga te nau fiema'u ha fakamatala. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō 'aupito Sea. Ko e poini hono uá Sea 'i he peesi 13 pē 'i he fokotu'u fika uá ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku fiha, peseti 'e fiha 'Eiki Minisitā 'a e nō ko ia na'e fehu'i atu 'e he Fakafofongá 'Eua 11 ki he kakai fefiné?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Malu'i motu'á ai pē he peseti 'e 1 mahalo ka te u toe confirm mai pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko u fakamālō au 'i he'ene talí, fakamālō lahi 'aupito ki he ngaahi me'a ko iá he koe'uhí 'oku 'alu pē ke lahi ange 'a e kau 'a e kakai fefiné 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmiká.

Fiema'u pe 'e toe vakai'i ngaahi fatongia kau 'Ofisa kolo & pule fakavahe 'i he Laó

Ko hono uá Sea e poiní ‘i he fika ua pē ko ē he peesi 13 ‘a e talanoa ko eni fekau’aki pea mo e ‘ofisakoló mo e pule fakavahé, ‘oku ou tui lahi ‘oku totonu ke fai mo *review* e lao ko iá. Koe’uhí ko e ngāue ko ē ‘oku fakahoko ‘e he kau ‘ofisakoló he taimi ní ko e kongā lahi ia ‘oku ‘ikai ke hā ia ‘i he laó. Pea ko e ngaahi fatongia ko ē ‘oku ‘i he laó ko e ngaahi fatongia kehe ia ‘e lava pē ‘e he ngaahi potungāué ‘o fakahoko ka ‘oku ou tui ‘oku totonu ke fai mo fakahoko hano *review*.

Pea ‘oku ou tui ke tokoni ‘a e kau ‘ofisakoló mo e kau pule fakavahé ki he ngāué ke ‘ai angé ha ngaahi makatu’unga ki he kau ‘ofisakoló mo e pule fakavahé na’a kuo taimi ke tau liliu ā mei he filí ki ha founa ange ke ui ai kinautolu ke nau hoko ko e kau makatu’unga ‘o e ngaahi fakalalakaka ko ē ‘oku fai atu he Pule’angá ki he *local government* pea nau fengāue’aki lelei pea mo e ‘Ofisi ‘o e Fakafofonga Pule’angá pea pehē ki he ‘Ofisi ko ē ‘o e Fakafofonga.

Kapau te tau ‘unu atu ki he peesi 15 Sea ‘oku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i tokoni pē mu’a.

Sea Komiti Kakato: Tali pē Feitu’una e tokoní mei he 'Eiki Minisitā *MIA*?

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ‘io sai pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Polokalama tokoni ‘a e Pule’anga ki he kau faingata’a’ia

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō e laumālie Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e tokoni atu pē fekau’aki pea mo e fehu’i ko ení ‘a e faingata’a’ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokoni ia ‘oku fai kia kinautolu ko ē faingata’a’ia pea ‘oku ‘i ai mo e, kapau leva ‘oku toe ‘i ai mo ha ngaahi faingata’a’ia kehe, ‘atā pē potungāué kae tautautefito ki he tafa’aki ko eni ko ē *disability* kae ‘uma’ā foki ‘a e Va’a ko ē Kakai Fefiné, fakahoko ange ki ai.

Ko e ‘uhingá ke lava ia ke kau ia ‘i he, ‘i hono fakamatala fakalahi ki he ngaahi fakamatala fakavahengá kae ‘uma’ā e Potungāue Mo’uí kae pehé foki ki he Potungāue Akó ke tānaki mai ‘a e kakai ko iá ki ai kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi faingata’a’ia fo’ou ‘oku ‘ia kimoutolu. Ke tānaki mai ke ‘i ai hano *data* kae toe fai leva hano vakai ki he Potungāue Pa’angá kae ‘uma’ā foki ha ngaahi kautaha kehe ‘i tu’apule’anga ‘e lava ke nau tokoni mai ai. Ka ko e me’a ia ‘e lava toe fai atu ai e tokoní kapau ‘oku fakangatangata pē ki he hou’eiki fafiné kae ‘uma’ā faingata’a’ia kae tautefito kia kinautolu ‘oku nau toe palopalema ...

<001>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... toe palopalema ‘o hangē ko eni, ko e motuhia ‘a e fāmili, ‘ikai ke ‘i ai ha ma’u’anga mo’ui, taimi ia ke fakahoko ange ai ke tukuange kia kinautolu ko eni ‘a e potungāue ke lava ‘o fai hano tokoni’i, fai hano sivi’i kae ‘uma’ā foki hano toki ‘ave hano kole ki he Potungāue Pa’anga, kae ‘uma’ā ha ngaahi tafa’aki kehe, mālō Sea.

Kole ke fakakau he fatongia Pule'anga hano fakasio konga kelekele ma'a e kainga he ngaahi vāhenga kehé

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea fakamālō heni ki he Minisitā 'o e MIA ki he fakama'ala'ala ko ia, pea 'oku ou tui 'oku fanongo mai pē 'a e ngaahi vāhenga ki he toe kumi 'a e tokoni ko eni.

Sea ko u fie talanoa 'i he peesi 15, pea mo e peesi 19 ko e, na'a ku ongo'i lahi 'aupito 'eku lau 'a e me'a ko eni 'i he peesi 15 mo e 19 ko e peesi 15 'oku hā mai 'i he ngaahi fiema'u ko ē fika 3, ha tokoni fakakonga kelekele ki he kakai 'oku nau lava mai mei tahi ko e kumi mai ki heni 'i he faingamālie. Sea ko e fu'u palopalema lahi 'aupito eni 'oku te 'osi sio mata pē ki he 'enau ō mai 'o nofo 'i he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke taau, ka ko e anga ko ē 'eku pou pou ki he me'a ko eni 'oku 'omai, ki he 'Eiki Minisitā Fonua ki hano fakasiosio monū'ia 'a Niua, kāinga Niua 'oku 'osi 'i ai honau 'eka 'e 10. Kuo ma'u ia, pea ko e ō mai ko ē ki he fa'ahinga 'uhinga pehē ni, nau si'i ō mai pē 'o nofo 'i he feitu'u tatau 'oku 'ikai ke nau toe hē holo pea 'oku tokanga'i kinautolu 'e he Fakafofonga pea mo e Pule'anga koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e kelekele.

Ka ko e anga 'o e feinga ki he fakama'ala'ala 'i he poini ko eni 'oku ou tui pē 'e 'i ai pē ha fatongia heni 'o e Pule'anga ki he ngaahi vāhenga kehe, ko e fatongia 'i he sitetisitika ko eni 'o e tohi kakai 'oku toki 'osi, 'oku 'alu ke tokolahi ange 'a 'Eua ia 'i Ha'apai. 'I he 'uhinga ko eni ko e hiki mai 'a e kakai ki heni he 'oku 'ikai ke ma'u ha faingamālie ia 'i motu. 'Oku ma'u ange pē ia heni, pea 'oku ou tui 'oku totonu pē ke 'i ai mo ha me'a 'a e Pule'anga, ke fakafokifoki atu mu'a ki tahi ha ngaahi faingamālie ke nofo pē ai 'a e vāhenga.

Ko e taha 'o e palopalema 'oku hoko 'i he taimi ni, ko e ō mai ko e ako, neu fakatalanoa ki he Sea 'o e Komiti 'Eua pē au toe fakatalanoa kihe USP 'oku 'i ai 'a e ngaahi famili ia 'i 'Eua kuo nau toe hiki mai nautolu ki heni ko e ō 'enau fānau 'o ako 'i he USP, pea ko e fai 'a e fakatalanoa ke nau tokoni mai, ke 'ave ha senitā 'o fokotu'u ai ke nau nofo atu ai kae 'oua 'e fakatupu palopalema 'enau lava mai ki heni.

Sea ko e peesi 19, kapau te mou me'a pē ki ai 'i he fokotu'u 'oku ou ongo'i lahi 'aupito 'aupito 'i hoku laumālie 'a e fokotu'u ko eni fika 1, ki he 'etau Lao Kelekele. 'Oku 'i ai 'a e, 'oku mālohi ma'u pē foki 'a e lao ia pea mālohi 'etau tala tukufakaholo. Ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi tu'unga 'i he ngaahi fāмили lahi 'ikai ke tau pule ki natula ke fanau'i ma'u mai pē ha tangata ke 'ea, kapau te mou me'a pē ki he fakalea ke fakatātā ke liliu 'a e lao ki he ngaahi 'api 'oku 'ikai ha foha 'ea kae fefine. 'Oku 'osi mahino 'a e tu'unga 'etau laó pea 'oku ou lave'i na'e 'i ai 'etau komisoni kimu'a na'e ha'u pē ia mo e me'a talamai 'oku lelei pē 'etau lao, lisi. Ka 'oku 'i ai 'a e tu'unga ia Sea 'oku hoko 'a e kelekele ko e me'a faka-fāмили, pea tafia ai 'a e kakai fefine 'e ni'ihi pea mo 'enau fānau, koe'uhi ko e pule ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Tali pē 'a e tokoni 'a e 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e tokoni ...

Taniela Fusimālohi: Sai pē Sea.

Tokanga Pule'anga 'oku 'i ai totonu e fefine ki he kelekelé ka ko e kelekelé ko e koloa fakafāmilii

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e 'eku tokoni 'ene me'a 'oku pehē ko e kelekele ko e me'a faka-fāmilii, mo'oni ia, ko e koloa ia 'a e fāmilii, pea he 'ikai ke malava ia ke homo noa'ia 'i ha 'uhinga kehe. Ko e me'a ko eni fekau'aki mo e kakai fefine 'i he faka-tamai mate ko ē ha 'ofefine ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ea tangata, 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e fefine ki he koloa 'ene tamai, ko e faka-tamai mate. Kae 'oua pē ke mali, ke hangē ko e lao 'o e uitou kuo foki leva ke hokohoko 'a e fāmilii. 'I ai pē fāmilii kotoa pē 'i he 'uhinga 'o e kelekele mo e ma'u 'api, 'oku taki taha pē 'a e 'api kotoa mo e fāmilii he kelekele. He 'ikai ke toe tupu 'a e kelekelé ia, ka ko 'etau leva'i lelei 'i he hokohoko pea totonu 'i he toto te tau lava ai 'o malu'i e longoa'a 'i he nofo 'a e kāinga, mo e ngaahi 'uhinga fakanatula ko eni 'oku taukave'i 'e he Fakafofonga ni.

Ko e ngaahi kelekele ko eni ke kumi 'e he Pule'anga ha kelekele ō mai mei motú, 'osi fai 'e he Pule'anga 'a e fatongia ko e langa 'a e ngaahi *high school*, 'i he ngaahi vahefonua lalahi 'i he Ongo Niua, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea 'oku a'u eni 'a e ngāue 'a e Minisitā Ako 'i he ngaahi taimi 'o e kau Minisitā 'o fakahoko atu mo e va'a faka-'univēsiiti 'i he ngaahi *extension* ki he ngaahi fonua lalahi.

Ko Tonga ni kuo loka 'a Tonga ni, pea 'oku 'ikai ke u 'amanaki ko e ngaahi teke ko eni te tau maumau'i 'a e lao 'o iku ...

<005>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Minisitā Fonua: ... 'Oku 'i ai e Lao e Kelekele ke fakangofua ke fakatau e kelekele he 'oku 'ikai ke *freehold* 'a e kelekele 'o Tonga. Ko e kelekele ia 'oku foaki he Tu'i 'o Tonga ko 'ene koloa ma'a hono kakai ke tauhi ai 'oua toe hiki mei ai he 'e longoa'a pea 'e pōpō'uli e fonua ni mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u tali pe au e fakama'ala'ala, ka ko e lahi foki 'o e feinga mai ki hení ko e ngāue pea mo e ako 'oku ma'olunga ange he ngaahi *diploma* pea mo e ako mata'itohi. Pea ko u fakamālō pe au kapau 'oku 'i ai ha hu'u ki ai 'a e fakakaukau mo e ngāue 'a e Pule'anga ke teke ke fakafoki e faingamālie ki he ngaahi vahefonuá 'i tahi. Pea ko u fakamālō atu he koe'uhī 'oku kei tu'u 'a 'Eua 'i he kole ke 'oange ha senitā 'a e *USP* ke fakahoko pe ai 'a e ako 'a e fānau. Ka ki he pehē 'e ta'ofi ha ō mai ia ki Tongatapu ko e faingamālie ko u tui he 'ikai malava pea ko u tui ko e 'uhinga ia 'o e kole, mahino kiate au e me'a 'oku ke me'a'aki kuo lokoloka e vahefonua Tongatapu. Ka ko e 'uhinga pe foki 'a e kole na 'oku 'i ai ha momo ha feitu'u momo mālō 'a Niua ia kuo lava atu ia 'alu atu ia fo'i ta'au ko ia mahalo ko e ta'u eni ia 'e 10 mei ai, ka 'oku loka 'a Ha'apai 'oku loka 'a Vava'u 'oku loka 'a 'Eua.

Vātau Hui: Sea kātaki pe ka u ki'i fakatonutonu si'i atu pe mu'a e

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakamālō'ia Pule'anga he foaki kongā kelekele ma'a e kāinga Niua

Vātau Hui: 'A e Fakafofonga. Fakamālō au ia he 'omi e fu'u kelekele lahi ko eni ma'a Niua Sea kapau 'oku ...ko 'eku 'ai pe ke fakatonutonu koe'uhī ke fanongo mai 'a e kāinga. Ko e pole 'e 30 'e 8 'oku ma'u 'e Niua 'oku fai ai 'emau langa ko eni 'api Niua pea mo e kongā ki Niuafo'ou 'oku mau feinga ke langa ai homau holo ke omi 'a Niuafo'ou ki ai. 'Oku 'ikai ko e 'eka, kapau ko e 'eka mahalo ko e 100 ia 'e taha mo e 'eka 2 te mau ma'u, tonu ia ke mau ma'u kātoā ange 'e mautolu e fo'i feitu'u ko ia Sea. Ka ko e fo'i pole 30 pe 'e 8. Ko ia 'oku mau si'i fakapotopoto'i 'o fai ai 'a e ki'i me'a 'a e kāinga Niua Sea ko ia pe tokoni Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea fakamālō pe he fakama'ala'ala. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ko e 'eka 'e 10 ko ē he taimi ni 'ikai ko e 'eka 'e 10 fuoloa, pea ko u tui 'oku tatau pe mo e 8 ko ena ko e 'eka 'e 10 pe mo ia.

Sea ka ko u foki mai ki he'eku poini he ko e me'a ko eni na'a ku 'osi fou mai au ia ai 'i he me'a ko eni 'oku 'uhinga mai ki ai, ke fai ha fakatalanoa na'a lava ke liliu 'a e Lao Kelekele. Ko e me'a 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā ia 'oku mahino lelei ia kia au. Ko e lao ia 'o e 'aho ni, ka ko e fokotu'u mai ke liliu 'a e Lao Kelekele ki he ngaahi 'api 'oku 'ikai ha foha 'ea kae fefine pea fanau'i 'e ia 'a e fefine 'o hokohoko fefine. 'Oku 'i ai 'a e ...

Lord Nuku: Ki'i fakatonutonu atu pe ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Sea ko 'eku fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ia he fonua ni 'e ta'e'i ai hano 'ea. 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai fefine, ka ko e kelekele kotoa pe 'oku 'i ai pe hono 'ea 'ona 'i he anga ko ē 'o e lao, he 'oku 'alu e kakai fefine 'o 'osi 'osi ko ia hoko atu e fānau tangata 'a e tokoua. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu ange ko ē ki ai. 'Oku 'osi 'i ai pe 'a e faingamālie e kakai fefine pea pehē 'oua 'e ngāue'aki fo'i lea ko eni pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ea, he 'oku 'i ai pe 'ea ia ki he kelekele kotoa pe.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e fakatātā eni ia 'e taha 'oku 'asi mai ko eni he fokotu'u. Ko e fakatātā eni ia 'e taha fefine 'i ai 'ene tama tangata 'ikai ke toe 'i ai ha fānau ko e motu'a lahi ia, hanga mai e ngaahi tokoua ko ē motu'a lahi 'o si'i teketeke'i 'a e finemotu'a fefiné mo 'ene tama.

Lord Nuku: Sea 'ai pe ke u toe ki'i fakatonutonu atu pe. Ko e fefine 'e tahā 'oku 'ea, fefine ua 'oku 'ikai 'ea, vakai'i fakalelei pe 'e lao.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u tui pe ko ha talanoa eni ia ke toki fakamā'opo'opo ha taimi.

Sea Komiti Kakato: Ko hono 'ai mo'oni pe Fakafofonga ke me'a ki ai e Hou'eiki ko e fokotu'u eni mei Houma ke fai ha talanoa "na'a lava ke liliu 'a e Lao Kelekele 'a e ngaahi 'api 'oku 'ikai ha foha 'ea kae fefine pē, pea fanau'i 'e ia 'a e fefine pea toe tupu pe 'a e fefine mei ai koe'uhī ke 'oua 'e foki e kelekele 'o e fāmili ko ia ki he Nōpele ma'u tofi'a. 'A ia ko 'eku

vakai ‘a’aku ia ‘e Fakafofonga. Ko e tokotaha ma’u tofi’a pe ia ‘oku totonu ‘iate ia pe ke fakapotopoto taha.

Taniela Fuismālohi: Ko ia Sea ka ‘i he fo’i laumālie ko eni ‘o e fo’i fokotu’u ‘oku ne ‘omai e pōpōaki ko ena ‘oku ke ‘uhinga ki ai ‘a e fakapotopoto ke ‘omai mo e pōpōaki ko ē pea mo e laumālie ko ē ‘oku nofo’aki he ‘Eiki Nōpele ‘oku ne tokanga’i e kakai mo e kelekele ki he ‘Eiki Minisitā Fonua ke ne fai pehē ke *fair*, kapau ‘oku te ongo’i ko e Lao Kelekele ia kuo *unfair* ia, ‘oku ne tāpalasia ‘e ia ha totonu.

Lord Fakafanua: Sea fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fokotu’u ki ‘Eua 11 ke fa’u mai ha Lao Fakaangaanga ke liliu e Konisitutone kapau ‘oku fiema’u ke liliu Lao kelekele

Lord Fakafanua: Tapu atu ki he Feitu’u na Sea...

<003>

Taimi: 1110-1115

Lord Fakafanua ... tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Ai pē ke fakama’ala’ala koe’uhí ‘oku fai ‘a e feme’a’aki he Lao ‘o e Kelekele ka ko e Lao ‘o e Kelekele ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Kupu 113 ‘a e Konisitūtone. Ko e ngaahi mafai mo e ngaahi tu’utu’uni ‘oku hā he Lao ki he Kelekele ‘oku fakaivia’i mei he Konisitūtone pea kapau ‘oku ‘i ai hanau palopalema ki he kupu ko eni e kelekele, fiema’u ia ke liliu e Konisitūtone. Ko e ‘ai pē ke mahino ko e ngaahi totonu faka-Konisitūtone eni ‘oku fai ki ai e feme’a’aki, pea ‘oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘o kapau ko e Konisitūtoné ‘oku fiema’u ke liliu, na’a tau hoko atu tautolu ‘o liliu e Lao Kelekele ‘o fepaki ia mo e Konisitūtone Sea. Ko ‘eku tokoni pē ki he Fakafofongá kapau ‘oku ‘i ai ha’ane me’a ‘oku fiema’u ke liliu, ‘omai ha’ane Lao Fakaangaanga ki he Fale ke tau me’a ki ai. He koe’uhí ‘uluakí ko e Konisitūtone eni ia ‘oku fiema’u ke liliu pea toki makatu’unga ai ‘a e *consequential* hono liliu e lao kelekele. Faka’ofa’ofa ‘aupito e talanoa mo ‘etau toka’i ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e hou’eiki fafiné ka ko e totonu eni ia ‘i he Konisitūtoné Sea ke tau fakatokanga’i ko e me’a kuo ‘osi tali ‘e he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u tali pē ‘e au ‘e fakama’ala’ala. Ka ki he tui ‘a e motu’a ni ia Sea, kuo tā hono taimí kuo tā hono houá ke tau toe foki ‘o sio ki he me’a ko eni. Kuo tau fakamo’oni ‘i he konivesio ki he totonu ‘a e tangata. Kuo tau fakamo’oni ki he konivesio ke tuku e lau lanu. Kuo tau fakamo’oni ki he konivesio ke hakeaki’i e tu’unga ‘o fafine. Sea ki he tui ‘a e motu’a ni pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ia ke fakakaukau mu’a ‘a e Fale ni ke toe fakafoki mai ha Komisoni ke sio ki he me’a ni. Hangē ko e me’a ‘oku me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Nōpele mo’oni pē ‘i ai pē ‘a e tafa’aki he Konisitūtoné pea mo e laó, ka ki he anga e vakai ‘a e motu’a ni ko u tui lahi kuo tau tōmui ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a fafine ke hakeaki’i.

‘Oku ‘i ai honau mafai faka’ekonōmika, ‘oku ‘i ai honau tu’unga fakasosiale he’etau nofo, ‘oku ‘i ai honau fatongia ‘i ‘api ke fakama’opo’opo. Ko ‘etau nofo kātoa ko eni, ko ‘etau fetā’utu’i ko eni he Fale ni, ‘oku ‘i ai ‘a e kakai fefine ‘oku tu’u hotau tu’a, ‘o fakatonutonu mai ‘etau fononga ko ia ‘oku fai.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, Fakafofonga ko u tui pē ko e *issue* ko eni ‘e fu’u lahi ia pea te ke tātāsili ‘a e Feitu’u na ia ‘i he ‘u me’a ka ko e ni’ihi ko ia ‘i hoku tafa’aki to’omata’ú ko nautolu ‘oku nau mea’i lelei. Na’a ko ha palopalema pē eni ia ‘a e feitu’u ko ia. Kapau te ke me’a ki Talasiu ‘i ai e fefine ai ko Vika Ponitini ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fānau ‘a’ana ‘oku mea’i pē ia ‘e he Fakafofonga. Ko u ‘oange ‘e au e ‘api ki ai ka ko u tali ko eni ke hanga ‘e Vika ‘o fakahingoa mai ko hai ‘i he’ene fānau mo hono fanga mokopuná ‘oku loto ke ‘ea ki he ‘api. ‘Oku hoko ‘oku sai pē ‘a e tu’unga fakakelekele he taimi ni ka te ke hanga ‘e he Feitu’u na ‘o tāpalasia ‘a e ni’ihi ko ia ‘oku nau me’a hē. Na’a ko e ki’i feitu’u pē ia ko eni ‘oku nau kole mai ‘ia nautolu pē ia ke fakatonutonu. Ka ko u kole ki he Feitu’u na ‘oku mahino kiate au me’a atu ā ki ha me’a ‘e taha.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko u kole fakamolemole atu na’a ngali ko u tāpalasia ‘a e hou’eiki ma’u tofi’á ka u hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Minisitā *MIA* me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ko ‘eku lave’i foki ko e lipooti eni mei he Tongatapu 6 fekau’aki pē mo e tofi’a ko ē ko ē e motu’a ni. Sea ko e tokolahi taha e kau ma’u kelekelé ia ‘i he ō mai ‘o kole ko e fefine kau uitou mei Tokelau ‘oku ‘ikai ke nau toe loto nautolu ke nau nofo ai. Nau ō mai leva foki mai ki hē mo e fānau nau ō mai pea ‘oange honau kongā ki ai.

Ko e ngaahi palopalema lahi he taimi ‘oku nau fa’a kole atu ai ke fakalahi ‘enau nofó ‘oku ha’u foki e mātu’a tangata ia he ‘api ‘utá, pea nau fa’a ki’i kamata kē ai ‘i he tu’unga ko eni. Ka ko e tu’unga ko eni ko ē ‘oku fai ki ai e tokangá ‘e Sea ‘a e Fakafofonga ‘Eua ko e tu’unga ko ia foki ‘oku ngāue’aki ‘i muli ia ko hono totongi. Pea ko e mo’oni e me’a ‘oku me’a ‘aki ‘e he Hou’eiki ko e kupu ia ‘o e Konisitūtone. Ko e ‘ofa pē eni ia ‘oku fai’aki mou ō mai pē ‘o nofo hē pea mou tokanga atu ki homou ngaahi tu’unga ‘oku ‘i ai e akó kae ‘uma’ā ‘a homou ngaahi fāmili. ‘Oku ‘ikai ke toe fai ha lave ia ki he taimi ko ia ‘oku nau si’i pekia ai mo e taimi ‘oku toe ‘ave ai ‘o tanu kinautolú ‘oku *rate* mavahe ia ‘i muli, fai’aki pē e ‘ofa.

Ka ko u kole atu pē ki he Fakafofongá ‘ai ha’anau *rate* ‘i ‘Eua, he ko ena kuo ‘osi ‘a e vaó pea mo e Funga Fonuá hono tā ‘o fakatau he pou telefoni. Fakafoki e me’a ko iá ‘o totongi ‘aki ia ‘enau nofó, ko hono ‘uhingá ko e ngaahi ngāue ko eni kuo hoko ai ‘a e feliliu’aki ‘a e ‘eá ‘i Tongatapu...

<004>

Taimi: 1115-1120

‘Eiki Minisitā Ngāue Fakalotofonua: ... ko e tu’unga ko ē ki hono tā ‘a e Funga Fonua pea ‘ikai ke nau toe lava ‘o ngāue’aki ha toe me’a kehe ko hono ‘atunga ē ‘oku nau tuku honau fonua ka nau ō mai ki ha fonua kehe, mahino pē ‘a e Ongō Niua ka ‘oku totonu ke fai e fakamālō ia ki Pangopango ai ‘e Sea. Lahi ‘aupito e kāinga ko eni ‘oku nau me’a atu ‘o nofo ‘i Tafuna kae ‘uma’ā foki ‘a Pangopango.

Ko ia ai ‘oku fai e tokanga ko eni mou tokanga he ko e ‘uhinga ko ho’omou talanoa ki heni ko e *rate* ‘oku ‘alu ki ai e Pule’anga pea ko e *rate* ‘oku fai ki ai e totongi na’a faifainge pea foki e ngaahi kosilio ‘o hangē ko eni ko ‘etau vai hoko atu ko ē totongi pea ‘ikai ke loto ki ai ‘a e kakai ko ia ko ē ‘o e fonua. Ko ia pē ki’i tokoni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka'osi atu pē he ko u ongo'i pē 'a e ngaahi malanga koe'uhí ko e ko e fakakātoa 'eku malanga 'a'aku ko 'eku tā pē au ia ke u sio ki he kaha'u na'a hoko e kakai fefine ko ha kau 'auhē hotau fonua. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ke nau 'i ai honau hako.

Tokanga 'Eua 11 ke ta'ofi e vete mali

Ko hono uá Sea 'oku ou fie hoko atu pē ki he poini hono uá ke kole ki he Pule'angá ke ta'ofi e vete mali Sea na'a tau talanoa he Lipooti ko eni ko ē 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia pea 'oku ou tui ko hono fatongia eni ke ne fakakaukau'i mai ange pē 'e fēfee'i 'a e me'a ni he koe'uhí ko e ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga tau 'eke ki he Fakafofonga Fika 6 'oku 'ikai ko e me'a ia ke ke 'eke ki he, 'eke ange ko e hā e 'uhinga 'e Fakafofonga 'a e me'a ko eni? Fika 6, he ko u lave'i pē au ko e fokotu'u fika 2 ke kole ki he Pule'anga ke ta'ofi mei he kolo tatau 'a e vete mali he 'oku lahi 'a e palopalema 'a e ngaahi fāmili tautautefito ki he fānau iiki.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, 'uhī ke u ki'i tokoni atu pē mu'a ki he fakalea ko ē na'e fai ko ē 'e he Tongatapu 11, 'e hoko e kakai fefine ko e 'auhē ...

Sea Komiti Kakato: 'Eua, 'Eua 11.

Lord Nuku: 'I he fonua ni. 'Oku ou fakatonutonu atu e fo'i lea ko ia 'oua mu'a 'e ngāue'aki he 'oku 'i ai pē Lao ia ke ma'u kelekele ai e kakai fefine hangē ko e lisi 'oku 'ikai ke ta'ofi ia pē ko e fefine pē ko e tangata. Ka ko 'ene hanga ko ē 'o me'a ko ē 'o pehē 'e hoko e kakai fefiné ko e 'auhē Sea 'oku ou tui au ia 'oku ne maumau 'e ia e Lao e Fonua he 'oku 'atā ia. 'Atā ki he kakai fefine 'oku 'ikai ke tapui ia pē ai ha 'uhinga ke ke 'ea pea ke toki lisi. Pē te ke fakatamai mate. 'Oku, ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ki he fo'i fakamalanga ko eni 'oku hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha faingamālie e kakai fefine.

Ko e me'a ia ko ē 'oku fai atu ki ai e tokanga kapau 'oku 'ikai ke 'ea e fefiné he 'oku 'ikai ke ai ha 'ea ha fefine ia 'e ...

Paula Piveni Piukala: ... 'uhinga pē tali 'e he 'Eiki Nōpele ke u ki'i tokoni he ko u 'ilo 'oku 'i ai e me'a 'oku 'oku fai e ma'u kehekehe. Pē 'e lava pē 'o tali ke u ki'i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na?

Paula Piveni Piukala: He ko e, he ko e *issue* Sea.

Lord Nuku: Kapau ko 'ene faka'uhinga ko e tokoni kae talamai 'e ia 'oku hala 'eku ma'u.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai 'oku 'ikai ke hala. Ko e 'ikai ke kakato. Sea ko 'eku 'uhinga 'eku 'eku kole pē ke u 'oatu 'a e fakama'opo'opo ko eni he 'oku 'i ai e mo'oni ia 'a e tēpile ko ē he 'oku kehe lao hokohoko ia ki he Hou'eiki. Kupu 111 ko ē Konisitūtone 'e Sea 'oku mo'oni e lau ia ko ē 'oku 'omai ko ē 'oku 'ea e fefine ia. Ka ko e kupu 82 ko ē Lao Kelekele 'oku 'uhinga atu ki ai 'a 'Eua 11 'oku 'ikai ke 'ea ha fefine ia. Ka ko hono faka'ofu'ofa ko ē hono 'omai

issue ke talanoa'i he ko e 'uhinga he ko e *issue* ia 'oku 'omai mei he kakai. Ko e 'uhinga foki 'etau, 'etau fetā'utu'i heni koe'uhí ko e kakai. Pea ko e 'omai eni ia 'e Tongatapu 6 'a e fema'u hono kakai 'oku tōfuhia kotoa ai e fonua ni. Ka ko e 'uhinga ko e Kupu 111 'oku fakalea ia "aka 'ikai ke toe ai ha 'ea tangata 'e hoko leva fefine lahi ko e 'ea 'a e hokohoko ia 'a e Hou'eiki. Ko e hokohoko ko ē mātu'a ko eni 'oku 'ikai ke pehē ia. 'Oku 'alu ia ki he fanga tokoua pea ko e 'auhē ko ē 'oku 'uhinga ki ai ko ē 'a 'Eua 11 'osi hoko ia 'e Nōpele 'Eua 'osi hoko ia.

Na'e 'osi 'i ai e hopo ia 'o to'o 'e he Fakamaau ia e kelekele 'o 'ave ki he tokouá kae hē 'a e ta'ahine ia 'a e motu'a ko eni. 'Ikai ke u fie 'omai hingoa ka 'oku 'osi hoko ia.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki, mo me'a hifo, mo me'a hifo ki lalo. Ko u 'osi fakamahino atu 'oku makatu'unga pē 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku mou feme'a'aki mei ai mei he tokotaha ma'u tofi'a tatau pē Pule'anga mo e tafa'aki e Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Nau 'osi 'oatu e fakatātā 'oku kei ma'u pē 'a e ngaahi 'api 'o e kakai fefine ko 'eku fakatātā eni 'e taha ki'i me'a hifo ki lalo.

<005>

Taimi: 1120 – 1125

Sea Komiti Kakato: ... Ko 'eku fakatātā eni 'e taha, 'i ai homau 'api 'okú ke mea'i lelei pe 'Eiki Minisitā 'i Ma'ufanga, 'osi vahevahe kau ai hoku tuofefine ai 'o'oku, 'i ai ha palopalema ai? 'Ikai, 'a ia komoutolu ngaahi fāmili ko ē 'oku 'omoutolu e kelekelé 'o hangē ko e me'a 'okú ke me'a ki ai Minisitā. Ko ia 'oku makatu'unga mei ai 'a hono vahevahe 'o e kelekele fakafāmilí. 'Oku kei ma'u pe faingamālie e kakai fefiné ka ko tautolu mo moutolu 'oku totonu ke 'asinisini ho'omou vahevahé, hangē ko 'eku ki'i talanoa fakatātā

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo, hangē ko 'eku talanoa fakatātā ko ē ki Talasiú. Ko e ki'i fefiné 'oku 'ikai ke mali ia. Ko e ki'i fānaú 'a'ana 'oku 'i ai, pea ko ē, pea ko 'eku tali ko eni ki ai, 'osi 'oange 'e au e 'api ki ai. Tuku pe ai koe'uhí ko e hā hono laumālié, tapu pe mo ia ka kia au 'oku ou tui 'oku 'i ai pe hono faingamālie.

Paula Piveni Piukala: Sea, 'oku ou faka'apa'apa'i lahi 'aupito ho'o faitu'utu'uni ko iá pea 'okú ke mo'oni pe koe ia. Ko e 'isiu ia ko eni 'oku 'ikai ko moutolu ko e 'isiu ia ko eni ko e Laó. Ko e kole ia ko eni he fakatalatalanoá ke liliu e Laó ke hangē tofu pe 'a e 'ea 'a e kakai fefiné he hokohoko Nōpelé mo e tu'unga mātu'a ko eni Sea. 'A ia ko e fakakaukaú ia 'oku *very noble* pe ia, 'uhinga lelei pe ia pea 'oku 'omai ia meí he kakaí. Pea 'oku 'i ai e mo'oni ia ai he 'oku 'osi fakatonutonu e 'ū me'a ko eni 'i Fakamaau'anga pea 'auhē 'a e kakai fefiné. Ko e poini pe ia 'oku 'ohake, ko u tui ko e me'a ia 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Fika 6, ko e me'a ia 'oku taukave ki ai 'a 'Eua 11.

Ko e 'uhinga pe ia 'eku fie tokoní ko e 'uhingá he ko e ma'u ko eni na'e 'omai 'e he Nōpelé 'oku 'ea 'a e fefiné. Ka 'oku 'ikai ke pehē ia he Lao Kelekelé 'e hokohoko 'ea 'o e Kupu 82 'a e Lao Kelekelé. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou'eiki

Lord Nuku: Sea

Sea Komiti Kakato: Ko u tui au kuo mahino kiate au 'a e 'isiu ko iá

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atu pe 'aku ia 'ene pehē ko ē 'oku hala e ma'ú. Fefine 'e tahá 'a ē 'okú ne pehē mai ko e 'ea ia ko ē 'o e Nōpelé. Ko e tukufakaholó 'oku makatu'unga meí he 'ea ko iá. 'A eni ko ē ko e 'oku ngofua ai ke ma'u 'apí, ko e 'uhinga pe 'eku 'oatú 'aku ia he 'oku 'ikai ke 'auhē kakai fefiné ia he 'oku 'i ai pe 'enau totonu 'anautolu ki he kelekelé. Ko e me'a ia 'oku ou hanga ko ē 'o taukave'i atú 'oku 'i ai 'enau totonu. Ka ko e 'uluakí, 'a eni ko ē na'á ke me'a ki aí, ko e 'uluakí kapau te, 'asinga aí 'oku 'ikai ke 'i ai ha Konisitūtone heni ke 'ohake e tohi hohokó. Ko e me'a ia 'okú ne hanga ia ko ē 'o fakava'e ko ē 'a e fononga 'a e kelekelé koe'uhí ko e tohi hohoko. Ka 'okú ne hanga 'o fakafaikehekehe'i e kakai fefiné.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu pe 'e au ia

Lord Nuku: Pea mo e 'ea Nōpelé

Paula Piveni Piukala: 'A e ma'u 'a e Nōpelé

Sea Komiti Kakato: 'E ongo Hou'eiki

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke 'ea ha fefine ia

Sea Komiti Kakato: Ongō Hou'eiki

Paula Piveni Piukala: He kelekele e fonuá ni

Sea Komiti Kakato: Ongō Hou'eiki fakamolemole kuo mahino kia au, 'Eiki Tokoni Palēmia me'a hifo ki lalo. Kuo mahino kiate au e 'isiu ko ení. Ko e 'isiu ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpelé 'io, 'o fakatatau mo 'ene faka'uhingá. Ko e 'isiu ko ē 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Fika, Tongatapu 7, 'io 'oku mo'oni he 'oku fiema'u ke tohi'i 'i he Laó, ke 'i ai ha Lao, 'o hangē ko ē ko e Lao 'i he Kupu 111 ki he Lao 'o e hokohokó. Ka ko u pehē Hou'eiki ta pe ka tau 'unu atu hē, ki he me'a, tau hoko atu eni ki he vete malí. Hā e 'uhinga na'e 'ohake ai e 'isiu ko ení?

Paula Piveni Piukala: Sea, 'oua mu'a te tau hoko kae li'aki e 'isiu he ko 'eku 'uhingá ko u fie fokotu'u atu 'e au ke fai ha ngāue ki ai Sea ke monomono.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Kae lava ke 'osi ange 'etau fakamole taimí 'oku 'i ai hano 'aonga

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga Tongatapu 7, ko u kole atu ki he Feitu'u na 'oku 'i ai e founga ngāue he Falé ni ke ke hanga 'o 'omai ha' o fokotu'u, *solution* pe ko e *motion* pe ko ho fa'u ha lao 'o 'omai ki he Falé ni ke fai ha feme'a'aki ka 'ikai te tau vilovilo pe. 'Oku ou 'osi fakatokanga'i e founga ko iá he Falé ni. Te tau anga fēfē hono fokotu'u mai ki he Falé ni 'a e me'a ko iá mo

Fiema'u ke tomu'a fakatonutonu 'a e Konisitutone kae toki ala ki he Lao Kelekele

Lord Fakafanua: Sea, kole pe ke u tokoni atu ki he feme'a'akí na'a fiemālie ai 'a Tongatapu 7. Koe'uhí ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'oku 'i he Kupu 82 (f) 'o e Lao ko ē ki he Kelekelé. Ka 'oku hangē ko e me'a ko ē na'a ku fale'i atu ko ē ki he Fakafofonga 'Eua 11. Ko e 'elito e ngaahi totonu ko ení 'oku 'i he Lao ia e Konisitūtoné. Pea 'e fiema'u ia ke tau 'uluaki liliu e Konisitūtoné pea tau toki lava 'o ala ki he Lao Kelekelé. Ko 'eku poupou atu pe ki he feme'a'akí Sea, ki he kau Fakafofongá ke fa'u mai ha'anau Lao ke toki fai ki ai e feme'a'akí. Koe'uhí ko e fokotu'u ko ení ko e fakakaukau pe kakai he vāhenga filí ka ko tautolu te tau paasi e ngaahi Laó. Kae fakahū mai ha me'a ke fai ki ai e feme'a'akí.

Sea Komiti Kakato: Ko u poupou ki he me'a 'okú ke me'a ki ai 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apaí.

Dulcie Tei: Mālō 'e Sea mālō 'a e ma'u faingamalie koe'uhí ko e fokotu'u fika 2. Tokanga lahi 'a e kakai koe'uhi ko e faka'ofa 'a e fānau 'oku uesia 'i he lahi 'o e vete mali, pea ko e anga 'o e fokotu'u ke founa vete mali ke faka'osi ki he faifekau na'a ne fakahoko 'a e ongomātu'a mali. Na'e fai 'a e tauhi pea mo e tokanga kia naua poupou mo e fakahoko 'o e malí pea ko e faka'amu ka ko e a'u ki ha tu'unga 'oku 'ikai ke na kei fie nofo fakataha pea fakafoki ki he faifekau na'a faifai 'oku tokoni 'a e faifekau ki he fakafoki 'a e fakakaukau mo e 'aho faka'ofa'ofa na'e kamata ai 'ena mali pehē 'a e laumālie ia 'o e fokotu'u.

'Oku ou to'o ai pē 'a e faingamālié ke fai ha fakamālō koe'uhi ko e tālanga ko ení 'o fekau'aki mo e kakai fefiné 'oku fai 'a e ngāue ki ai Sea, pea na'e 'ikai ke u lave au ki ai koe'uhi he 'oku 'iai ke 'i ai hā taimi hangē ko e ngaahi talanoa mo lāulea ki he 'aho ko ení 'oku 'amanaki atu pē ia ki he tūkunga pehē 'i he fou 'a e tali mo e fakakaukau ko ení mo e tātānaki *data* fekau'aki pe ko e ma'u fakamatala mei he ngaahi ...

<007>

Taimi: 1130-1135

Dulcie Tei: ... ngaahi tūkunga 'oku 'osi hoko 'i Tongá ni fekau'aki pea mo e kakai fefiné ka 'e toki fakahū mai hano taimi. Ka 'oku fakamālō atu he talangá pea mo e fetokoni'akí, 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a 'oku mahino mai ki he finemotu'á ni koe'uhí ko e teu 'o e ngāue ko iá.

'Oku fekau'aki pea mo e fehu'i 'a Niuá koe'uhí ko e tokanga ki he vaká nai. 'Oku ou kole pē ki he Fakafofongá ke me'a pe ia ki he lipootí 'i he kolo 'e 1, 2, 3 na'a nau kole mai pē 'enautolu fekau'aki pea mo e me'a ko iá, pea ko e 'uhinga ia hono fakahū mai. Ko e tokanga pea mei he Fakafofonga Fika 2 ko ē 'oku 'osi tuku atu pe ia ki hono ngaahi tūkunga totonú.

Sea ko e finemotu'a ni 'oku 'ikai ke fa'a lea ia 'i Falé ni ka 'oku ou kumi pē faingamālie 'o e kau Minisitā totonu fekau'aki mo e tokanga 'a e kakaí 'o fai e fepotalanoa hangatonu kia kinautolu fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kakaí. Ka 'oku pehē 'a e fakamālō ia koe'uhí ko e toe 'omaí 'i he fehu'i ia 'a Puké na'e tuku pe ia ia 'i he 'aho pē ko iá, na'e me'a pē ai 'a e Minisitā ia 'o fai 'a hono fakamatalá mo fakama'ala'ala ki he kakaí. Ka koe'uhí ko e lipooti eni ia 'oku pau pē ke hiki ia ki ai ke 'omai ke me'a ki ai 'a e kakaí pea mo e Falé foki.

‘Oku ou fakamālō atu koe’uhí ko e ngaahi tokoni kotoa pē kuo fai ki he ki’i lipooti ‘a e finemotu’á ni pea fakamolemole kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘isiu ‘oku ne fakatupu ha tālanga fefeka ‘i Falé ni. ‘Oku mo’oni ‘aupito ‘aupito ‘a ‘Eua 11 ‘i he ‘aneafi ‘oku ‘ikai ko ha fale tangi eni ka ko e fale fuhu ki he mo’oni pea ko e Fale ‘oku ‘omai ai ‘a ‘emau ngaahi fakakaukau ‘a e kakaí pea tau ō mai kātoa pē ‘o talanga’i ‘o fakatatau pē ki he Konisitūtone ‘oku ne tatakí ‘aki hotau fonuá.

Ko e tau toki situ’a mai eni pea mei he Pekiá pea mo e Toetu’ú pea ko ‘ane, ‘aho Falaité na’e totonu ke u fakahoko atu ai ‘a e lea totonu ‘o e kamata’anga ‘o e *season* ‘o e Toetu’ú. Kuo toetu’u ‘a e ‘Eikí pea ko hono talí, kuo toetu’u mo’oni. Ko e kaveinga ‘a e ki’i fungavaka ‘oku ou ‘i aí ‘a e Uēsilianá he māhina ko Mē ko e tau’atāina ke lotu mo kalisitiane ‘a e fāmili kotoa pē.

‘Oku ou fakamālō he ngaahi tālanga kotoa pē fekau’aki pea mo ‘eku lipootí pea ‘oku ou kole atu ki he Fale ko ení, ‘oku ou tui ko e ‘aho ko ē kapau te u manatu ki ai, ‘oku me’a ‘i lalo ‘a e fonó pea tau fetoka’i’aki pea mo fepotalanoa’aki. ‘Oku ou fanongo pē ki he le’o lalahí, ‘oku fanongo, me’a pē, ‘oku ou lave’i pē ‘a e fe’ohofakí kae tuku mu’a ke fakamanatu atu pē ki he Fale ‘Eikí ni ‘oku fanongo mai ‘a e kakai fefiné ‘oku peseti ia ‘e 51 ‘o e fonuá ki he tatakí ‘oku tau fai. ‘Oku ‘ikai ko ha Fale tangi eni ia ka ko e Fale ‘oku fai ‘a e fetoka’i’aki pea mo e fefaka’apa’apa’aki.

Pea ‘oku pehē pē ‘a e fokotu’u atu ‘a e ki’i lipooti ko ení ‘oku lahi hono ngaahi ‘ūuni me’á. Tauange mo e ‘Eikí ke ne fakamalumu ki ho Falé. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō pē au ‘i he tali mai ‘eku fehu’i. Sea ko ‘eku ‘uhinga na’a ku fehu’i aí ...

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Taniela Fusimālohi: Koe’uhí ko e peseti ‘e 40 ...

Lord Tu’ivakanō: ‘Ai na’a kuo fe’unga kae taimi e, ‘Eua 11.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a foki ia ‘a e Feitu’u na ‘oku ke taki ‘i he kulupu ko ení ke ke me’a ange kia 11 ke tuku ā ka tau hoko atu. Kulupu tipeití.

Lord Tu’ivakanō: Sai pē mahalo ‘oku mei ‘osi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko e ‘uhinga ko eni ‘eku me’á, kuo ‘osi hā he setisitiká ko ‘etau *going rate* ‘i he veté ko e peseti ‘e 40. Ko ‘eku fehu’i ‘aku ia kia kitautolu kātoa. Ko hai ‘oku sio atu ‘i he lēvolo ‘o e koló? Ngalingali ‘e hoko ha vete mali pea ‘alu atu ...

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē au ko ho’o me’a maí, ko hai ‘oku lahi taha ‘ene vete malí he ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Sea Komiti Kakato: ... Fale ko eni, ta ko e ‘uhinga ‘a e Feitu’u na ia ki he kolo, ‘oku ou pehē tuku ā he ‘oku tau ongo’i kotoa ‘a e me’a ko ena na’e me’a ki ai ‘a e tokotaha ko eni, tau hoko atu ā ka tau ...

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhinga Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ia ‘oku nau faka’amu nautolu ke nau vete, ka ko e sio ko ē ki he mata ‘o e fānau, tonu honau konisēnisi. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ia kuo poko ‘a e konisēnisi pē ‘oku kui ‘a e mata faka-laumālie ia, ka ko hai ‘oku ala atu he taimi ko ia ‘o pukepuke. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai ...

Lord Tu’ivakanō: Sea ke u tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tau, mou me’a mai ai he ko e Fale eni ke fa’u lao, ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘omai ke fokotu’u mo e ngaahi me’a ko ia, ko e me’a ia ke mou fakakaukau ki ai ke fokotu’u mai ha lao fakahū mai ‘a e lao ki heni ke fai ‘a e me’a ko ia, ka ‘ikai ko ‘etau fe’ave’aki pē ko eni pē, talamai ‘e he tama ko ē ‘oku pehē, talaatu ‘e ē ‘oku pehē pea ‘osi ange me’a ‘oku ‘ikai ke fa’u ha lao ia ke solova’aki ‘a e ‘u ngaahi palopalema ko eni.

Sea ko ‘eku, kuo ke ‘osi ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia kuo lava, mālō.

Tokanga koe’uhí ko e fakamalumu kau ‘Ofisa Kolo he ‘Ofisi Palēmia ke fakalelei’i Lao ‘Ofisa Kolo/Pule Fakavahe

Lord Tu’ivakanō: Mālō. Tapu mo e Feitu’u na Sea, ko e faka’osi pē koe’uhi he kuo, ko e ki’i me’a pē ‘oku ou sio hifo ko e fika 2 ko eni Ha’akame, ke fakalelei’i ‘a e Lao ki he ‘Ofisa kolo, pea mo e Pule Fakavahe. Sea ko e ki’i palopalema eni ia na’e hoko ‘i he ta’u kuo ‘osi pea na’e fai ‘a e fetu’utaki ki he Palēmia mo e ‘Ofisi e Palēmia, pea mo ‘ene kau ngāue honau ‘ofisi. Ko e ki’i palopalema ko eni na’e hoko ia ‘i hoku, ‘i Nukunuku, ka koe’uhi ko e lele ange ‘a e ‘Ofisakolo mahalo mahalo ki Nōvema, ke kole ke ‘ai fono pea na’a ku talaange ki he ‘Ofisakolo, tuku ke fiemālie ‘a e kāinga ke nau ō ‘o Kilisimasi toki fono ki he ta’u fo’ou. Kae kehe na’e hoko ‘a e ngaahi me’a ai ka ko e me’a mālie pē te lotu Sea, he na’e talamai pē ‘e he tohi, laumālie ‘oua te ke fai ha me’a he te ke mo’ua ai, pea na’a ku fakahoko ki he ‘Ofisi Palēmia, pea na’e fakahoko ki he Palēmia, ke fai ha me’a he koe’uhi he ko e kau ‘Ofisa Kolo ‘oku nau ‘i he *under* ‘i he malumu ‘o e Palēmia. Pea na’e ...

Ka na’e ‘alu ange foki ‘a e ‘Ofisa Kolo ‘oku ‘i ai ai mo e matāpule ‘e taha, kae kehe na’a na fe’ohofaki kinaua ka u ta’utu au ‘o sio, ‘ange’ange ‘a e hōhō ‘a e tama ko ē he tama ko ē pea u pehē ke u tu’u leva ‘o ta’ofi. Pea u tu’u ‘o ta’ofi, pea taki mai ‘a e motu’a ko ē ‘o fekau ke ‘alu ia ki he ‘Ofisa Kolo, ka ko e me’a na’e hoko ‘oku fu’u ta’efe’unga, koe’uhi he ‘oku tonu ke fakalelei’i ‘a e tu’utu’uni ko ē kia kinautolu. He kapau ‘i he anga ‘eku fakakaukau atu kapau na’a ku fai ha me’a mahalo ko u ngāue pōpula au ‘i he taimi ni.

Ka ko e, Sea ko ‘eku tokanga he na’e fai ‘a e tohi, tohi tangi ‘o fakamo’oni atu ai ‘a e kāinga ke ‘ave ki he Palēmia, na’e ‘ikai ke fai ha ngāue ki ai, pea na’e hopo ‘o mo’ua ‘a e tokotaha, ‘a e ‘Ofisa Kolo ‘ikai ke fai ha ngāue ki ai. Ko e hā ‘enau me’a ‘oku fai, hangē ha’anau faka’ai’ai ‘enautolu ko e ‘ulungaanga pē ke fai, ko e me’a pē eni ia ke fai, pea na’e toki ‘osi ‘a e fili ‘a e kau ‘Ofisa Kolo, ka na’e ‘ikai foki fu’u tokanga ‘a e kāinga ia ki ai. Pea ‘oku sai pē ia, ka koe’uhi ko e me’a leva ko e hā ‘a e me’a ‘oku fai, fa’ahinga ‘ulungaanga pē eni ke tau hanga ‘o pusiaki mai he ko e me’a ia ‘e anga ‘aki ‘e he kau ‘Ofisa Kolo. Pea ko e taha, ‘oku tonu ke fakafoki hangē ko e fili ko eni ‘a e ngaahi Komiti Vai, ko e taimi kuohili na’a mau lele mai pē

mautolu na'e fili pē 'a e kakai tonu pē ia 'i he kolo. Ka ko eni, ko e lao kuo pau pē ke Sea 'a e 'Ofisa Kolo.

Kae kehe, ko e me'a ia ke tuku ki he ki taumu'a ke 'ai mai ha'anau fakamatala pē ko e hā 'a e me'a 'oku fai. Ka ko e ngaahi palopalema ko eni Sea 'oku fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni ki he kelekele pea mo e hā fua. Ko hono mo'oní Sea, kuo tau foki kitautolu mei he 'uluaki 'ofa, pea mo e ua, 'ofa. Ko hotau palopalema ia.

Sea 'oku ou sio tonu he'eku lele atu 'i he uike kuo 'osi kae tali mai 'e he ki'i mokopuna lahi na'e 'uha 'a e pō ko ia, ko e finemātu'a eni 'e toko 3 'oku nau ta'utu ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'ivakanō: ...He ki'i fale ko eni 'a eni ko eni he *parking*. Sea tapu mo e Fale ni 'oku nau fe'aveaki mo e fo'i hina *vodka* pea mo e pāpaasi holo mo e ki'i fo'i *joint* fai 'enau ifi, pea ko e anga ia e fakakaukau ko hono 'ātunga eni mahalo na'a 'oku 'alu e mātu'á he tolí. Ka ko e fa'ahinga me'a ia kuo a'u hotau fonuá ki ai. Ko e me'a ia 'oku tonu ke tau sio ko e hā 'etau me'a 'e fai. Ko e finemātutu'a eni pea 'oku 'i ai mo e fanga ki'i tamaiki na'e lele holo. Ka 'oku te sio atu pe 'a e tō'onga 'oku fai 'enau ifi pāpaasi holo e me'a mo inu e fo'i hina kavamālohi. Pea kapau ko hono 'ātungá eni mo e ngaahi me'a 'oku 'omai he Fakafofonga 'a e ngaahi palopalema.

Ko e palopalema ia hotau fonua, 'oku 'ikai ke 'aonga 'etau fekālanga'aki heni ka ko e hā e lao ke fa'u, fa'u e lao pea 'ai ke fefeka. 'Oku ou feohi pea mo e ngaahi palopalema ko eni ko e kakai 'oku ō ange ko ē ki hoku kolo ko e finemātu'a kuo 'alu e mali, 'alu ange mo e fānau 'oange honau 'apí ko u talaange lesisita 'ai pe 'o lisi 'ia koe pea tuku 'ia koe. Ko kinautolu ko ē 'oku mali, he ko u fa'a talaange ki hoku kāinga moutolu tamaiki fefine mou ō 'o mali pea kumi ha kakai ko ē 'oku lava ke ne tauhi kimoutolu. Kae 'oua te ke toe taki mai kinautolu ki heni ko e me'a ia 'oku fai ko e taki mai kinautolu pea u talaange 'ai pe 'o lisi 'ia moutolu pea 'e nofo pe 'apí 'ia kimoutolu, he kuo hoko e me'a ko ia ko e lesisita pe he motu'a tuli e finemotu'a ia. Ka ko e motu'a ia ko e ha'u mei Niua, ha'u mei Ha'apai ko Vava'u. Pea 'oku fonu 'a hoku koló 'i he kāinga mei Tokelau. Kaikehe ka ko e me'a 'oku hoko ko ē 'i heni 'ai pe 'ofa he ko e me'a ia 'oku tau palopalema ai he 'aho ni ko 'etau mavahe mei he 'etau 'uluaki 'ofa mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tali e lipooti ko eni fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Paula Piveni Piukala: Sea 'e lava 'omai ha ki'i faingamālie ki he motu'a ni. 'Oku 'i ai e 'a e mahu'inga Sea tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa ke tau to'o taimi lahi 'i he ngaahi lipooti ko eni 'oku 'omai mei he kakai. Kapau pe te ke fakafoki ho'o manatu na'e 'ikai ke u fu'u vekeveke au ke u toe talanoa'i 'a e 'ū lipooti 'a e kau Minisitā te tau hanga tautolu ki he Patiseti.

'Oku ou tui 'aupito ki he me'a na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Nōpele Tongatapu ke fa'u e lao, ka ko e lao Sea ke fakamakatu'unga. Ko e 'ū ngaahi makatu'unga eni Sea pea ko e 'uhinga 'eku pehē ko ē ko ē fiema'u ke 'omai ha taimi lahi ke tau 'omai 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o talanoa'i he funga tēpile ke taimi ko ē te tau fokotu'u mai ai 'a e lao 'oku tau hikinima lelei 'uhinga lelei, he ko e ma'u ko ē 'a e motu'a ni ko e lao pe 'oku fokotu'u mai he Pule'anga 'oku paasi mei he Fale ni kae 'oua leva ke tau talanoa'i.

Ko e me'a 'oku ou pehē au 'oua te tau fakavave'i 'etautolu e lipooti ko eni he 'oku kau e lipooti ko eni he lipooti loto ma'a anga 'eku sio 'oku ne 'omai 'o 'ikai ke ne toe hanga 'o fakapolitikale'i ke pehē ko e anga ē 'ene tui. 'Oku ne 'omai pe 'a e me'a 'oku fekuki pea mo e kakai.

Ka ko e 'isiú ko e ko ē 'oku fie 'ohake 'e Sea na'e toki 'ohake pe he pongipongi ni fekau'aki pea mo e 'elia toutai'anga 'a e kāinga ko eni 'o Puke. Sea tau 'ilo lelei pe kapau te tau 'alu atu 'oku poloka mai ha hala 'oku hanga 'e he kau ngāue ko ē ko ē 'oku nau *responsible* 'o 'omai e *detour* ki'i fo'i *sign* mou ki'i *detour* ki hē kae 'oua leva kuo 'osi ē. Ko e 'isiú ko ē ko ē kuo u ongo'i hoha'a mai e kāinga ko e feitu'u eni ia ma'u ai 'enau kiki 'enau mo'ui ku lisi, ka ko e fakahoko mai he Minisitā lisi ia 'e he Siaina fengāue'aki pea mo e toutai. Ko e fehu'i ko *detour*? Fē leva e feitu'u 'oku ne fetukutuku ki ai e kāinga he ko e fakakaukau e *SME* Sea ko e fakakaukau ko ia ke puke 'a e *interest* 'a e kakai 'o e kolo ko ia...

<003>

Taimi: 1145-1150

Paula Piveni Piukala : Sea na'a ku 'i Vava'u, ai e ki'i motu ko 'Eueiki. Talamai 'e he kau toutai *SMA* pea ko e pālangi pē 'oku nofo ai. Pea ko 'eku hopo atu 'o kaukau tahi 'oku lue mai e pālangi. Pea u 'eke atu pē 'oku souni'i 'a e ki'i motu ko eni pea ne talamai 'io. Pea u pehē atu, hā hono taumu'á, ko e 'uhinga ke fafanga 'e he Toutai e ika ke ma'u me'atokoni ai e *community* e kolo. Ko u pehē atu, ko hai 'oku nofo heni? Pehē mai e pālangi ko au tokotaha pē. Ko e poini 'oku ou hanga 'o 'ohake ko hono 'uhingá ko e fiema'u vivili eni ia 'a e kāinga ko eni. Ko e fakakaukau ko ē ko ē he'e Minisitā ke ne lisi 'e ia 'o faama'i ai e mokohunú mo e ngaahi me'a pehē ko e fehu'i 'oku ne 'oange ha *loyalty payment* ki he kāinga ko eni hangē ko e lau 'a Tongatapu 1, talu e fāngota ai 'enau fanga kui a'u ai pē ki he 'aho ni.

Ko e poini ko ē ko ē 'oku ou tokanga ki ai, ko e hā 'etau me'a 'oku fai ki ai? Hā e 'uhinga na'e 'ohovale ange pē kuo lisi ta'ema'u ha fā'ahinga *consensus* pea mei he kakai.

'Eiki Minisitā Toutai : Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Toutai : Ko e fiema'u pē ia ke fakamahinó ko e lao ko eni na'e kamata 'i he 2018. Na'a ku toki ha'u pē au 'aneuhu heni kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni mo hono, mo e ngaahi me'a ko eni 'oku a'u e tu'unga ki ai. Pea kuo 'osi hangē ko e me'a ko ia 'a Tongatapu 6, na'a ku 'osi fakamahino pē ki he kāinga. Ka kuo pau ke 'omai 'a e lipootí ia ka 'oku fiemālie pē 'a e kāinga 'Eiki Sea. Mālō.

Tevita Puloka : Sea kātaki mu'a ka u ki'i hū atu vave atu pē. Ko eni kuo fetu'utaki mai e 'ofisa toutai ma'olunga ko eni na'e fai e fakahoha'asi kae pehē ki he *CEO* 'ikai ko e *CEO* ka ko e 'ofisa toutai ko eni. Ko e fu'u 'aa ko eni na'e tokanga ki ai 'a e tu'unga mātu'a toutai ko eni 'a e Sopa 'o Taufā 'oku 'osi fokotu'utu'u ke hiki ki Pangaimotu. Mālō 'Eiki Minisitā kae hoko atu ai pē e me'a ko ia. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ko ia Sea, ko e *detour* ia 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai. Ke 'oua te nau loka'i pē ha taimi ta'e'oange ha toe feitu'u ke nau o 'o toutai ai. 'Oku ou tui au he na'a ku fakakaukau au ki 'Atatā kapau 'oku nau fie faama nau o ki 'Atatā he 'oku 'ikai ke toe ngofua e nofo aí, nau hiki mai nautolu ki he kelekele 'o Tu'ivakanō pē ko hai. Kae kehe ko e poiní

Sea ‘oku ou tokanga ki ai he ‘oku lahi. Kapau ko eni Sea, tangikē vai, ko e valitā, ko e maama hala, langa fōsoa, fu’u me’a tatau *consistent*. Ko ‘eku fehu’i hangē pē ia na’a tau toki ō mai pē ‘o Fale Alea he ‘aho ni, ‘oku kei ‘omai e ‘u me’a ko eni. Ko fē leva ‘etau ngaahi fu’u patiseti ke ne hanga *address* ‘a e anga e nofo ‘a e kakai. Ko e poini ia ‘oku ou loto au ke tau sio fālahi ki ai.

Ko e *issue* ko ē ko ē hono ‘ohake ‘a e vāvākovi he kau ‘Ofisakoló mo e kau Pule Fakavahé Sea tau ‘osi fakatokanga’i pē Sea. Ko e motu’a ni hoku *constituency* ‘oku lahi ange ‘a e kakai ia ‘oku ma’u hoku Pule Fakavahé kau ai ‘a Malapo ia mo Vaini mo e feitu’u ko ia. Ko e anga ‘eku sió ‘osi fehalaaki pē sisitemi ‘oku tau fatu mei he Fale ni. Ko e Tō Folofola ko ia ‘a Tupou I, ko e monū’ia ‘anga, mala’ia ‘anga ‘o e fonua ni ‘oku makatu’unga ia he fa’u lao atu mei he Fale ni. Ka kapau he ‘ikai ke tau fa’u e laó ke ‘uhinga lelei pea fenāpasi pea mo e fiema’u ‘a e kakai, te tau longolongoa’a pē. Pea ko e ‘uhinga ia ki he motu’a ni Sea hotau ngaahi fatongia konga kimui ‘etau fuakavá ke tau fai’aki hotau lelei tahá, tukuingatá, taukeí, potó, ke lelei ki he ‘Ene ‘Afió pea pehē pē foki ki he fonua.

‘A ia ‘oku mahu’inga kia au ‘a e *issue* ko eni. Kapau te mou hanga ‘o fakahoa kātoa ‘a e ‘u *issue* ko eni ‘a Tongatapu 6 ‘ata’atā pē tofuhia kātoa ai ‘a e *constituency* ‘e 17. Mahu’inga fau kia au ke tau talanoa’i, pea ko e taimi ko ia te tau talanoa ai he patiseti, taimi ia te tau fehu’ia ai. Hā e me’a ‘oku mou ō ai moutolu ‘o langa ‘e uafu ‘i Afā lolotonga ko iá ‘oku te’eki ke uafu ‘a Niua. Fa’ahinga fakakaukau pehē pea ‘omai e patiseti ke fenāpasi mo e .. Hangē ko eni, ‘ikai ke ‘asi mai he patiseti ia ko e vahevahe eni e 15 miliona ke fakatau ‘aki e ...

<004>

Taimi: 1150-1155

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku ‘uhinga pehē, ke tokoni mu’a e Toutai.

Sea Komiti Kakato: Ko u kole atu ki he Feitu’u na me’a pē he lipooti he ko u ‘osi fakatokanga’i ‘e au ‘a e Feitu’u na ko ho’o me’a pē te ke aafe ki he vakapuna te ke aafe ki he me’a ‘oku kei toka ho loto.

Paula Piveni Piukala: Ko u ngāue’aki foki ‘e au ‘a e fakatonu lea ko ē ko ē ‘a e ‘a e Nōpele ‘a e *wider, wider interpretation* ke fālahi ‘etau sio. Ko hono ‘uhinga ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te ke ngāue’aki ‘a e founga ‘a e ‘Eiki Nōpele Ha’apai ka ke ngāue’aki mu’a ‘etau founga, tau ngāue ka tau ‘unu ā mo e fakaoli e Fale ni.

‘Eiki Minisitā Ngāue Fakalotofonua: Ko ia ko e ‘ai pē ke u fakahoha’a atu Sea ke ke, ko e Fakafofonga Tongatapu 7 foki ko e Loea. Ko e kole atu ke ne hanga ‘o *draft* mai ha’ane ngaahi fokotu’utu’u ke tau me’a ki ai kae ‘atā e Fale ke fai ha feme’a’aki he ko u kole atu pē ki ai ko e lao pea kapau ‘oku faingata’a’ia ai pea ‘oku kole ki he Fale ke nau, ke mou totongi’i ka ne hanga ‘o *draft* ha ki’i lao ki he ngaahi ‘ū me’a ko eni. Ko e fakahoha’a ia Sea mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku kuo ‘omai ‘eku ki’i ngofua he ‘oku ke ‘ilo ‘e Sea ‘ikai pē ke u ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ia ha taha ke ne ‘oatu ha ngofua ‘oku kei ‘i he’etau lao mo ‘etau tu’utu’uni ...

Paula Piveni Piukala: Sea, Sea ka u ‘oatu ‘eku ‘uhinga, kau ‘oatu ‘eku ‘uhinga.

Sea Komiti Kakato: ... Feitu'u na he kupu 156 ‘apē Konisitūtone ke ke fa’u mai ha lao ki he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Ka u ‘oatu ‘eku ‘uhinga he ko e kau tama ē ‘e hiki nima kae ‘aonga ‘eku fa’u lao pea te u fa’u ‘e au e lao ko eni ‘oku ‘uhinga mai ki ai ka ko e ‘uhinga he ‘oku ne ‘osi, ‘oku ‘i he tēpile ko ē. Pea ko e anga pē ia ‘eku ...

Pālotti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ‘a Tongatapu 6

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lipooti ko eni fakahā ho loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Hui, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki tali ia ē. Tau hoko atu ki he Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 9 ē. ‘O, me’a mai Tongatapu 6.

Dulcie Tei: Mālō Sea. Ko e ‘uluaki pē ko e fakamālō koe’uhí ko e lipooti. Ua pē kole fakamolemole lahi atu Sea miniti ‘e 30 ‘aneafi houa ‘e taha mo e miniti ‘e 30 ‘o e pongipongi ni pea u fakamālō lahi atu ki he Fale mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Tongatapu. Tongatapu 9, ‘io me’a mai.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ‘a Tongatapu 9 2022/2023

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na. Tapu foki ki he kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea mahalo ‘oku ‘asi pē he ‘asenita ko e lipooti ‘e ua ‘a e Vāhenga 9 pea ko u kole pē mu’a ke u talanoa faka’angataha atu pē ka kinaua ‘o kapau ‘e tali ‘e he Feitu'u na.

Sea ko e Vāhenga 9 ‘e Sea ‘oku ‘i ai ai e kolo ai ‘e 9. Kau atu ki ai pea mo ‘Alakifonua pea mo e Kolisi ko Toloa ‘a ia ‘oku ‘alu hake ia ‘o kolo ‘e 11. ‘Oku ‘i ai pea mo e ongo ako lalahi ai ‘e 2 ‘a ia ko e Kolisi ko Tupou ‘oku ‘i ai pea mo Tāpuni Siliva. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi Lautohi pea mo e *Government Middle School* ‘e 10 pea ‘oku ‘i ai pea mo e Ako Tokamu’a ‘e 8.

Sea ko e tokolahi ‘o e vāhenga ni ‘oku toko 7200. Pea ‘i he pa’anga ‘e 300000Sea kapau te tau vahe fakafō’i’ulu ia te tau taki, te nau taki pa’anga ‘e 40,41. Sea hono pule’i ‘o e pa’anga ko eni ‘oku pule’i pē ia pea mei he ‘Ofisi ‘o e Fakafofonga pea mo e Vāhenga. Pea ‘oku tatau pē

ia pea mo e hangē ko e ngaahi vāhenga mo e ngaahi lipooti kuo fakahoko mai ko e ‘omai pē ‘e he kolo pea mo e ngaahi kulupu pea mo e ngaahi sino ‘a ‘enau fiema’u pea foaki atu ‘a e pa’anga ko eni ki he ngaahi *project* ‘o kapau ‘oku fiema’u vivili. Sea ko e puke ko eni ko ē pa’anga ke ‘oua ‘e vahe fakafo’i’ulu Sea ‘oku lahi ange hono ‘aonga.

<005>

Taimi: 1155 – 1200

Ngaahi fiema’u vivili ‘a Tongatapu 9

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Pea ‘oku ou tui ‘oku tui tatau kotoa pe ‘a e kau Fakafofongá meí he ngaahi feitu’u kotoa pē, Vāhenga ‘e 17 ‘a e mahu’inga ke vahevahe ‘a e ngaahi pa’anga ko eni koe’uhí ke tofu pea mo ‘aonga ki he vāhengá.

Sea ‘i he Līpooti Fika 1/2022 konga lahi e ngaahi fiema’u ko iá Sea na tatau pe naua pea mo e 2023. Ka te u lave pe Sea ki ha ngaahi kehekehe he koe’uhí te ne talamai ai ‘a e me’a ‘oku toe ki’i makehe ange meí he vāhengá ni. Sea ko Tongatapu 9 ‘oku tu’u ai ‘a e Mala’evakapuna ‘o Tonga ní pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ia he koe’uhí ko e kau eni ‘i he ngaahi feitu’u mahu’inga ki he fonuá tautautefito ki he fefononga’akí e kakaí pea mo e fefakatau’akí. Pea ‘oku ‘i ai e tokanga makehe ‘a e vāhengá ki he mala’evakapuná.

Ko e ngaahi me’a vivili ‘oku fai ki ai e tokangá Sea ‘oku kau ki ai ‘a e ngoué, ko e vai, ‘uhilá, akó, mo’uí, hala pule’angá. Ko e akó Sea kau ia he me’a mahu’inga ‘aupito ki he vāhengá ni he koe’uhí na’e ‘i ai pe mo e taumu’a ‘i he ‘a’ahi ko eni fakataha eni ‘o e ngaahi ‘elemeniti pe ko e ngaahi *pools* te ne lava ‘o fakatonuhia’i ke ne to’o ‘a e masivá meí he kakaí. Ko e ako’i ‘a e fānau hako tupú nau maama ‘o lava ke nau tala fatongia kiate kinautolu ‘o lava ai ke nau fai ha fili fakapotopoto koe’uhí ko honau kaha’ú pea mo e sōsaieti ko eni ‘oku tau nofo aí. Sea ko e fakatātā pe mahu’inga’ia ‘a e vāhenga he akó, ‘i he 2022 na’e kumi ai ‘e he vāhengá ‘a e komipiuta ma’á e foomu 6, foomu 7 ‘e valungofulu tupu. ‘A ia na’e meimei *invest* ‘e he vāhengá ‘a e pa’anga ‘e 80000 tupu koe’uhí pe ko e ngaahi komipiuta ko eni ki he fānau akó ki he vāhengá Sea. Pea na’e toe hoko atu pe foki pea mo hono fakaivia ‘o e ‘ū ‘apiakó he ngaahi me’a kehekehe pe, kau ai ‘a e ngaahi *photocopier*. Kau ai pea mo e ngaahi *laptop* pe ia ki he Kolisi ko Tupou kae ‘uma’ā e ‘Apiako ko Tapuni Silivá. Kau atu ki ai pea mo e ngaahi feitu’u kehekehe pe Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito e akó ki he vāhengá ni.

‘I he ngoué Sea, ngaahi palopalemá ‘oku tatau kōtoa pe ia pea mo e ngaahi vāhenga ko ē. Ka ko e kano fonua foki eni ‘o Tonga ní Sea. Kelekele lahi taha foki eni Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e Pilinisi ‘e 3 ‘oku nau ma’u tofi’a he vāhengá ni Sea. ‘A ia ‘oku kau ki ai ‘a Pilinisi Tungī, Pilinisi Tu’ipelehaké pea mo Pilinisi Kalaniuvalu. ‘I ai pe pea mo Hu’akavameiliku, Sea ko e ngoue ‘oku fu’u fiema’u ‘aupito ia ke ngāue’i ‘a e kelekele ko eni.

Sea ‘i he 2022, 2023 na’e ‘i ai e polokalama tō hiapo, ‘a e tō tutu ‘a e vāhengá pea na’e a’u ia ki he fu’u hiapo ‘oku lau kilu Sea he koe’uhí ko e sio ko eni ko ē ki he ngoue ko eni pea mo hono fakapa’anga ‘oku ‘aonga ‘aupito ia. Kau ‘a e ngaahi fiema’u vivili, fiema’u vivili ‘aupito ‘a e ngaahi kolo ‘o e vāhengá ni Sea ke ma’u mai ha ngaahi mīsini fakapā tutu koe’uhí ko e taimi ‘e amusi ai ‘a e tutu ko eni ke lava ‘o fakapa’anga.

‘I he vaí Sea, ko e fanga ki’i kolo ko eni na’á ku lave ki aí ‘oku tauhi fakakolo pe ia. Ko e me’a pe eni ia ‘oku mahino pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni ‘aupito ‘a e vāhengá ‘i he fakapa’anga hangē ko e pamu ki hono taki pea mo hono fakamāsinini fo’ou ‘a e ngaahi feitu’u ki he ‘uhilá. ‘Oku a’u pe ia ‘o toe kumi atu mo e ngaahi generator ki he kolo nai eni ‘e 3 pe 4 koe’uhí ko e taimi ko ē ‘e mate ai e ‘uhilá ‘oku kei lele pe ma’u’anga vai ‘a e ngaahi koló ni. ‘I ai ‘a e mo’ui ‘oku mahino ‘aupito ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Ofisi Falemahaki ‘i Tatakamotonga kae ‘uma’ā foki ‘a Fua’amotu. Pea ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ‘e hoko atu ki he ngaahi kolo kehé, ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō heni koe’uhí ko e lava e fokotu’u ‘a e ngaahi feitu’u ko eni ke ofi ki he kakai ‘enau fiema’u fekau’aki mo ‘enau mo’uí.

‘I he hala pule’angá Sea, kau eni he fiema’u vivili. Ko e ngaahi hala lalahi hoko atu meí he Hala *TengHui* ki he Hala Hahaké Sea, na’e toki ma’u ai e faingamālie ke teke ...

<006>

Taimi: 1200 – 1205

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Ki he ngaahi hala ko eni, fiefia ai e kāingá he koe’uhí ko e hala ko eni ko e ngaahi hala ia ki he ‘enau ngaahi ngoue’angá.

Sea ‘oku ‘i ai foki ‘a e me’a mavahe ia meí he vāhengá ni Sea he koe’uhí ko e ngaahi matātahi faka’ofa’ofa taha ‘o e fonuá ni, Tongatapu ni ‘oku tu’u ia ‘i Tongatapu 9. ‘A ia ‘oku kamata ia pea mei ‘Anahulu, Laulea, Halaika, Fanga ko Veuki, ko Nakolo, Vai ko Latai, Malumalu ‘o Fulilangí Sea. Pea ko e ngaahi feitu’u eni Sea ‘oku ‘i ai hono ‘aonga lahi ‘aupito ia koe’uhí ko e kakai ‘o e fonuá meí he feitu’u pe, nau fie kaukau tahi, nau fie ō ‘o kaime’akai ‘oku ‘i ai ha ngaahi feitu’u pehē ke nau lele ki ai.

Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi vāofi ia ‘a e ‘ofisi pea mo e Pule’angá hono fakapapau’i ‘oku sai ‘a e ngaahi halá pea mo teke ‘a e ngaahi vao ‘oku nau hanga ‘o tanumia ‘a e ‘one’one koe’uhí kae lava ke hoko ia ko ha ngaahi feitu’u ke fai atu ki ai ‘a e ‘evá pea mo e mālōlō ‘oku fiema’u. Sea ko e mahalo ko e to’oto’o me’a lalahi ia ‘a e ongo līpooti ko eni Sea pea ‘oku tui ‘a e motu’á ni fakataha pea mo e fakamatala pa’anga ko eni ko ē na’e toki ‘osí ki he vāhengá Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke hokohoko atu ‘a e ngāue lelei ko eni ‘i he vā ‘o e vāhengá pea mo e kau ‘Ofisakoló, Pule Fakavahé he koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō ‘a e motu’á ni ia ki he ongo sino lalahi ko eni ‘e lava ke fai ‘a e ngāue ko iá ki he lava ki he lelei fakalukufua ‘o e vāhengá.

Sea ‘oku ‘i ai pe foki mo e kau taki lotu he ngaahi feitu’u ko eni he ngaahi fungavaka kehekehe ‘enau tokoni mai ki he ‘ofisi koe’uhí ko e ngaahi me’a kehekehe pe ki he ngaahi me’a fakapa’anga, me’a fakasōsiale mo ha ngaahi me’a pe ‘oku fekau’aki mo e lelei fakalukufua he vāhengá.

Sea ‘oku tau ‘osi fanongo tautolu he ngaahi palopalema ‘oku hokó meí he ngaahi līpooti kimu’a ‘i he motu’á ni, ‘ikai ke u toe lave ki ai Sea he koe’uhí ko e ngaahi palopalema ia ko ia ‘oku nau tatau pe. Pea ‘oku tatau pe ia ‘i Tongatapu 9 pea mo ha toe feitu’u. Sea ‘oku ‘oatu ai ‘a e fakamālō ki he Feitu’u na Sea ma’u e faingamālie ke tuku atu ‘a e ongo līpooti ko eni ‘e 2, 2022/2023 meí he Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 9, mālō Sea, fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke tali

Taniela Fusimālohi: Sea

Sea Komiti Kakato: 'Io 'Eua 11

Fehu'ia tu'unga 'i ai e polokalama ngāue toli ki muli

Taniela Fusimālohi: Ko u ki'i fie lave 'uluaki ki he līpooti ko eni 2022 he 'oku hanga 'e he 'Eiki Minisitā 'o 'omai 'a e ngaahi poini 'i he peesi 6 mo e peesi 10. He ko e me'a lahi taha 'i he 'aho ní 'oku hā mai pe 'i he ngaahi fakamatalá 'a e 'ikai ko ē ke ma'u ha ngaahi faingamālie ngāue. Pea 'i he'ene ongo poini 'e 2 ko e faingamālie ke fakangāue'i e kau Tonga ko ē 'i mulí. Pea 'oku toe hā mai he peesi 10 'o 'ene līpootí 'okú ke fakaivia ko ē 'a e sekitoa ngoué ke a'u ki hono fakamāketi'i 'o e ngoue ki mulí.

Ka ko u fie fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ko eni e Potungāue Leipá ke ne fakama'ala'ala angé koe'uhí 'oku hangē 'oku kei fakapōpō'ulí pe 'a e 'ēlia ko eni ki he ngaahi vāhengá koe'uhí ko e lele 'a e tolí he taimí ni ka 'oku hangē kuo hiki e ngaahi faingamālié ki he lēvolo fo'ou. 'A ia kuo pau ke te 'uluaki ako ha pōto'i ngāue pea te toki hoko atu ki he ngaahi faingamālie ko ená he koe'uhí ko e peesi 21 ko ē 'o 'ene līpooti ko eni neongo kuo 'osi tali.

'Okú ne fakamatala ai ki he polokalama ngāue ko ē ki 'Aositelēlia 'oku ui ko e *PALM*. Pea 'oku 'i ai foki mo e polokalama ki he *PACER PLUS* 'i he peesi tatau pe. Pea ko e fehu'i ko ē ki he 'Eiki Minisitā mu'a pea pehē pe foki ki he Fakafofongá pe 'oku 'ikai nai ke fai ha ngāue ia ke tufaki atu 'a e fakamatala ko iá mo e mahino ko iá ki he ngaahi vāhengá ke teke 'enau fānaú mo e fa'ahinga ko ē 'oku nau lolotonga lele he tolí ke 'alu ki he lēvolo ko iá ke 'i ai ha poto'i ngāue ke kau'aki ki he me'a ko ení he 'oku mo'oni e ngaahi fāmilí. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha ngaahi faingamālie lahi ia 'i Tongá ni mo tu'apule'anga.

Ko e tolí ko ē kuo kamata ke hā mai hono ngaahi palopalemá pea 'oku mālō pe 'a e ma'u ai 'a e me'a ia 'a e ngaahi fāmilí 'e ni'ihí. Pea ko ia ko 'eku fehu'í ki he 'Eiki Minisitā ko ē 'o e Potungāue ...

<006>

Taimi: 1205-1210

Taniela Fusimālohi: ... Fefakatau'akí ke ne ki'i fakama'ala'ala mai angé he 'oku hangē, he ko 'eku anga 'eku vakai atú 'oku 'ikai ke tonu ke ha'u eni ia ko e 'ilo eni ia tonu ke 'ilo 'e he ngaahi vahengá 'oku fiema'u ke 'unu ki he lēvolo ko iá 'aki 'a e ako. Ka ko 'eku 'uluaki fehu'í ia Sea ke fakama'ala'ala angé kongá ko iá pe ko e hā e me'a ia 'oku, tu'unga 'oku a'u ki ai 'a e teke ko iá. Ko 'eku mahino'i he taimi ní ko e ako ko ē ki he tauhi vaivaí ko ia 'oku mālohi taha hono teke ko ē he taimi ní he 'oku 'alu hangatonu pē fānaú ia 'o ngāue 'i he 'osi ko ē 'a e akó pea fai mo 'enau ako fakataukei. 'A ia ko e 'uluaki fehu'í pe ia Sea.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he tu'unga lolotonga 'i ai 'a e polokalama ako fakataukei ke tokoni ki he folau tolí

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tuku pē mu'a ke tali atu he motu'á ni e fehu'í he koe'uhí 'oku 'ikai ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisitā. Sea ko e, fakamālō au ki he Fakafofongá hono fai mai e fehu'í ko ení pea ko e me'a ia ko eni 'oku mahu'inga'ia ai e vahengá Sea 'i he

akó he koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u 'oku ako'i ai 'a e ngaahi poto'i ngāué. 'A ia 'oku tau sio pē tautolu ai 'oku lele eni 'i Fokololo, 'oku 'i ai pē mo e ngaahi ako 'a e ngaahi siasí kau ai pea mo e ngaahi feitu'u kehekehe pē Sea, hono ako'i 'o e tamasi'í pea mo e ta'ahiné 'i he ngaahi me'a kehe ia mei he mo'ui angamaheni hangē ko e ngoué.

Sea 'i he potungāué 'oku a'u mai ko ē ki he taimi ní Potungāue *MOI* eni kātaki, 'oku mau tuku atu ki tu'a 'a e ako laiseni, ke 'i ai ha tokotaha 'e 'i ai hano laiseni. He'ikai ngata pē he fanga ki'i misini ma'ama'á ko e 'ū ngaahi *light vehicles* kae toe lava foki ke fai ha sio ki he *heavy plants*. He koe'uhí ko e 'alu ko eni ko ē ki'i tamasi'í ki he tolí 'oku 'i ai e ngaahi misini ia ko eni Sea ia ai pea kuo pau ke poto e ki'i tamasi'í he 'oku 'i ai 'a e *tractor*, 'oku 'i ai e *forklift* pea 'oku 'i ai pea mo e 'ū ngaahi me'a kehe.

He 'oku toe a'u pē foki mo e tamaiki ia ko ē na'e 'i Fokololo 'oku nau poto he 'uhilá Sea 'oku nau toe lava nautolu 'o tau atu 'a e 'uhila, ngaahi atu pea mo e *forklift*. 'A ia 'oku nau toe lava mo e mekenikalé 'oku nau toe lava nautolu 'o fai e ngāue ko eni he ngaahi faamá. Pea 'oku mahino 'aupito 'a e kauleka ia ko eni he na'a nau *multi skills* ko eni ko ē o ki mulí 'a e lava ke nau toe ki'i mavahe ange nautolu.

'Io ko e 'alu ko ē ki mulí na'a nau o nautolu ia ko e o ko e toli fo'i'akau ka koe'uhí ko 'enau to'oto'o atu 'a e *skills* ko eni 'oku ako'i pe mo ia 'i Tongá ni he ngaahi feitu'u kehekehe, 'o lava ai leva nautolu ia ke toe ma'u ange 'a e seniti 'oku sai angé. Pea lava 'o toe ma'u ai honau faingamālie ke nau nofo fonua pē te nau toe hoko atu 'o ma'u husepāniti pe ma'u uaifi 'i muli koe'uhí ko e ngaahi ako ko eni 'oku fai 'i Tongá ní.

Pea ko e me'a ia 'oku mahu'inga'ia ai pē, kau e akó Sea he mahu'inga'ia 'a e motu'á ni, 'ikai ngata pē ke tau ako ngoue ka tau ako ke tau *multi-skill multi-skills* 'i he taimi 'oku tau o ai ki mulí Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u 'uhinga pē 'eku fakafehu'í he koe'uhí he 'oku hangē kia au 'oku 'ikai ke fai poupoua pe tokoni kae fakama'ala'ala mai pē 'e he Pule'angá he 'oku lolotonga lele 'a e fanga ki'i ako ko e *TVET* 'i he ngaahi kolisí. Ka ko 'eku vakai ko ē ki he silapa ko ē 'oku lolotonga ngāue'akí 'oku ne fai 'a e teuteu he ngaahi 'elia mahino ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e fanga ki'i ako ki ai.

Ka ko 'eku 'eké pē 'a'aku ia ko e 'uhingá 'oku 'i ai foki e ngaahi kolisi hono vahengá, ko u tui ko e me'a eni 'oku tonu ke ala atu e Pule'angá 'o fakamāmalohi'i 'a e ngaahi ako ko eni 'i he, koe'uhí ko e fānau ko 'enau 'osi pē nautolu mei he kolisí 'ikai ke nau hoko atu nautolu ia ki ha ako ki 'olunga ange. Ka ko e 'aí ke hoko atu ki he 'ū ako ko iá ke 'oua toe 'alu ha taha ia he lēvolo *unskilled* kae o he lēvolo ko eni.

Ko e fehu'i ko ē hono ua 'anenai ki he uta atu ko ē ngoué 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko ē Potungāue Leipá ka 'oku hangē 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia he kakai 'o Tongatapu ní 'a e polokalama ko ē 'Eiki Minisitā ko ē ki he polokalama uta atu ko ē 'o e fua 'a e fonuá ko ē ki tu'apule'angá, 'oku lele lelei 'a e vahefonua 'Euá. Ka 'oku hangē 'oku hā mai 'oku 'ikai ke *aware* ki ai e ngaahi kolo ia 'e ni'ihī 'i Tongatapu ni hangē ko Haveluliku.

Polokalama fakataukei makehe ma'a e kau ngāue toli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. 'Io Sea 'oku lele 'a e Potungāue Fefakatau'aki pea mo e Langa Fakalalaka Faka'ekonōmika ki hono fakaivia 'o e kau ngoué tautautefito ki hono feleti hono *export* atu 'a e fua e fonuá ki tu'apule'angá. Pea 'oku la'imonū ai pē tokolahi 'i he kau ngoué pea pehē ki he ngaahi 'otu motú 'o kau ai 'a 'Eua pea mo Vava'u pea pehē foki ki Ha'apai.

Ko e ta'u ni, ko e ta'u fakapa'anga ko eni Sea na'e liliu e polokalamá, mau lava, kei fai pē tokoni ia ki hono uta atu e fua e fonuá hono fakapa'anga hono feleti 'a e, hono uta atu e fua e fonuá ki tu'apule'angá ka 'oku mau toe fakahoko mo hono feleti lokolo mai 'a e fua e fonuá mei he ngaahi vahefonuá ki Tongatapu ni ka 'oku lolotonga lele pē 'a e polokalama ia ko iá.

Ko e me'a pē taha na'e 'ohake 'e he 'eiki 'e he Fakafofonga 11 fekau'aki pea mo hono fiema'u ko ē ke toe fakataukei'i ange ke ma'u ha fanga *skills* 'a e kau, 'a kinautolu ko ē 'oku nau malava ke nau kau atu ki he ngaahi polokalama ki mulí 'o 'ikai ke o pē ko e toli fo'i 'akau 'ata'atā. 'Oku lolotonga, na'e hopoki e polokalama 'a e potungāue pea 'oku kamata ...

<001>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... e ngāue ko ē ki he kuki mo e polokalama pea mo 'Ahopanilolo 'i he fengāue'aki pea mo e Kautaha Leipa ko ē 'a Māmani pē ko e *ILO*, pea ko e fokotu'utu'u ia ke hoko mei ai ki he ngaahi polokalama kehekehe pē 'i he fengāue'aki pea mo e Potungāue Ako Sea ka 'oku fai pē 'a e tokanga ki ai mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e poini hono ua ...

Polokalama ako fakatekinikale TVET e Pule'anga

'Eiki Palēmia: Sai pē Fakafofonga ko au pē teu tali atu pē 'a e me'a ko ena ki he *TVET*, na'a ke me'a 'aki. Sea fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie tuku pē mu'a ke tokoni atu ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofongá tautefito ki he ako fakatekinikale.

Mo'oni 'aupito pē 'a e mahu'inga ia ko eni 'a e ako fakatekinikale, 'o hangē pē ko ia ko e ngaahi ako kehekehe 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi levolo kehekehe 'a e ngaahi *certificate* pē ko e mata'itohi 'oku ma'u 'e he tokotaha ko eni, fakatatau pē ki he polokalama 'o e 'apiako ko ia, pea mo hono vakai'i ko ia 'i he *TNQAB*.

Ko e kau 'i he me'a mahu'inga heni hangē ko e poupou'i 'e he Pule'angá 'a e tokoni 'a Asitelēlia ki he Kolisi ko Tupou, ke 'ai 'enau fale *TVET* fo'ou, me'a tatau pē 'oku 'i ai mo e hoko atu pē ai 'oku 'i ai 'a e kole ke 'ai ha fale pehē pē ki 'Atele kae 'uma'ā foki 'a e Fokololo, ko e 'uhinga pē ko e tokolahi ange 'etau fānau 'oku nau fie fai 'a e ngāue ko eni hangē ko e ako ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga, 'a e ako fakatekinikale. Ko e palopalema pē 'i he taimi ni'ihī hangē pē ko e ongo 'apiako ko ē 'Atele mo Toloa kae 'uma'ā 'a e Fokololo, ko e si'isi'i 'a e *space*, si'isi'i 'a e ngaahi me'angāue, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki 'Asitelēlia 'i he fengāue'aki ko eni ke tokonia nautolu, 'oku a'u foki Sea 'a e ako faka-technikale pehe ni ki he 'etau fānau ko ē na'e 'i Hu'atolitolu Sea.

'A ia 'oku fakahoko leva 'a e ako fakatekinikale 'e taha 'a e ako kia kinautolu ko eni 'oku 'i ai, ko e 'uhinga pē na'a ma'u ai ha ki'i *skill* pē ko e hā ha me'a ke lava ai 'o ma'u ai ha mo'ui'anga

kae 'ikai ko e faihia pē 'e Sea, pea 'oku totongi eni 'e he fetokoni'aki pē 'a e Pule'anga pea mo e 'ofisi ko eni 'o e 'Eiki Minisitā ki he Pilisone, ko e 'uhinga pē ko e mahu'inga ko eni ke 'oange ha faingamālie ki he'etau fānau ko eni.

'A ia 'oku ou tui tatau pē au ki he me'a na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga, 'a e mahu'inga ko eni 'a e TVET, mahu'inga ke hiki hake 'ilo 'etau fānau 'ikai ke ngata pē 'i he me'a faka'ekatēmika ka ko e me'a faka-technikale, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ke u ki'i tokoni atu pē mu'a ki he tokoua ko eni, kau ki'i ...

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, sai pē kau 'ata'atā kau ki'i hoko atu ai pē he ko eni 'oku māfana 'a e tali, fehu'i 'a e Pule'anga, Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: kau ki'i, fekau'aki mo e fehu'i ko ē na'e 'eke mai Sea.

Vaea Taione: Sea sai pē ka u ki'i hoko atu pē ki he ...

Sea Komiti Kakato: Tali ke ki'i fai 'a e fehu'i ko ē 'osi pē ko ia pea ke toki hoko atu 'a e Feitu'u na, kae ki'i fehu'i 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō, ko e fekau'aki pea mo e fehu'i pē ko ē 'a 'Eua fekau'aki pea mo e lipooti, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'oku fai 'e he, 'ikai ngata pē ia he tafa'aki ko eni, 'a ia na'e me'a atu ki ai 'e he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Minisitā ki h, ka 'oku 'amanaki ke fai 'a e alea pea mo Nu'usila mo 'Asitelēlia fekau'aki pea mo e tohi 'i he lolotonga ni. Ko hono 'uhingá he kuo fu'u fuoloa 'ene fa'u 'a e ngaahi aleapau 'i he lolotonga ni, 'uluaki.

Ua ko ē ki ai, 'oku fiema'u ke toe 'i ai mo e ngaahi fakakaukau kehe ke fakalahi mai ki ai, hangē ko eni, ka hū leva ho'o ngāue hū he ta'u 'e nima, 'oku totonu ke ke toe ma'u ha faingmālie kehe, ngalingali 'e lava 'a e fāmili ki ai, pea kapau 'oku sai 'a e ako 'a e fānau na'a 'i ai ha faingmālie kia kinautolu. Ngaahi me'a eni 'oatu 'i he uike kaha'u 'i he taimi 'e fai ai 'a e talanoa ki Uelingatoni.

Ko e tu'unga ko eni ko ē 'oku ke me'a mai ki ai fekau'aki pea mo e ako'i kinautolu kuo 'osi fakahoko ki he 'Eiki Minisitā Ngoue 'oku 'i ai honau ngaahi vāhenga, pea 'oku 'i ai honau ngaahi 'api ai na'a lava ke fai ia 'e he vāhenga ko ia, 'o hangē ki Vahe ahake, Vahe Hihifo, Vaheloto, kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi vāhenga ko ē ki tahi, ke fakakau mo ia 'i he ngaahi ako, 'i he ngaahi tafa'aki ko eni.

Ko e tu'unga ko eni ko ē 'oku hopo ko ē ki he ako, 'oku faingata'a'ia 'a e tokolahi 'i he'enau ō mai 'o ako ko e me'a ia 'oku ke 'omai, tukukehe pē 'i he tafa'aki ko ē 'oku mahino, ka ko e ngaahi 'u tafa'aki ko eni ko ē 'oku ha mai 'i he toki fakalukufua kamata ke 'asi mai 'a e tamaiki ia na'e 'ikai lelei 'enau ako, pea 'i he'ene pehē 'oku fai 'a e tokanga mavahe kia kinautolu, ke toe fai 'a e teuteu'i.

Ko e tafa'aki ko eni ko ē hono fakalahi 'o e tafa'aki ko ē ki he kau toulekeleka 'oku fai 'e he Pangikē 'Esia, ngalingali ko e tafa'aki ia 'e fai ki ai 'a e toe teuteu 'i he kaha'u ka lava hono ngāue ko e ngaahi fo'i 'elia lahi ia, ka 'oku mo'oni 'aupito 'oku fiema'u ke fakafoki 'a e ngāue

ia ki he ngaahi vāhenga, kae lava ke ako'i kinautolu ai 'o hangē ko ena ko e kau toulekeleka kae pehē foki kia kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u ngāue kae 'uma'ā 'a e ngaahi ...

<002>

Taimi: 1215-1220

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... fa'ē 'oku nau fu'u fiema'u 'aupito ke lava ke fai ha ngāue vāofi ki ai, ka 'oku 'i ai 'a e ngāue ki ai 'a ia fakafehoanaki e me'a ko ē 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Minisitā Fefakatau'aki 'i he tu'unga ko eni pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue lahi kae tautautefito kia kinautolu ko eni ko ē 'oku 'ikai ke nau ma'u ngāue mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku ki'i 'ai pe me'a ko eni 'oku mahu'inga. Ko 'eku 'eke pe ki he Minisitā pe 'oku ne kei manatu'i nai na'a ma lele atu he 2012 ki 'Aositelēlia 'ou muimui folau ai pea ne kole ai ki he tokoni 'a 'Aositelēlia pe 'e fēfē mu'a ke langa ha ngaahi senitā ako 'i Tongatapu ni mo e ngaahi vahe motu ki he teuteu 'alu ko ē ki he ngaahi ngāue pehē. 'Oku ou manatu'i ko e 2012 na u muimui folau ai 'i he Feitu'u na kimu'a ia pea ke talamai ke u mālōlō 'aupito au ia 'o 'alu ki homau 'api. Na'a ke kole he Feitu'u na 'oku 'ikai ke u 'ilo pe na'e...

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki ko u pehē mu'a ke mou foki mai pe ki he lipooti toki 'omai ha'amou feme'a'aki 'amoua toki me'a hake Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku 'uhinga he 'oku kaunga hangatonu ki he fo'i poini ko eni he lipooti.

Sea Komiti Kakato: Fai mo ke me'a mai pe ko e hā ho'o me'a na'e o 'o 'ai he 2012 ka tau nounou me'a mai ange.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai ko u kole atu pe ko e fakakaukau pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ke 'i ai ha senita ako he ngaahi vāhenga

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ai ha *training center* ia 'i he ngaahi vāhenga ke teuteu'i ai 'a e fa'ahinga na'e 'osi mai mei he kolisi mo e ki'i *certificate* lēvolo 2 mo e fa'ahinga ko eni 'oku o he toli ke nau o he 'oku fele 'a palopalema he o pehē. Pea ko e 'uhinga ia e kole 'Eiki Minisitā ki he tokoni 'a 'Aositelēlia nau tokoni na'a nau 'io mai nautolu ki ia ke langa ha ngaahi senitā pehē he 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u ia ngaahi vāhenga, 'Eua, Ha'apai, Vava'u he ko e o ko ē ta'eteuteu ko e 'uhinga ia 'oku hoko ai e ngaahi palopalema eni 'oku hā mai he ngaahi lipooti.

Vaea Taione: Sea 'e toe ki'i mahino ange ta poini tatau pe ka 'e toe mahino ange 'eku fakalea 'a'aku. 'A ia Sea tapu pe mo e fakataha'anga, 'osi mahino e folau ia ki muli pea ko e 'alu toli pe ko e 'alu 'eve'eva pe 'e saip e ia. Ko e palopalema ia ko ē 'oku ou tokanga au ki ai Sea ko e sai ē 'oku talanoa mai 'alu ko ē ki muli mo e ngaahi *skills* kehekehe. Ko e palopalema eni ko e hā e palopalema ko ē 'a Tonga ni? 'a ia ko e palopalema ko ē 'oku tau tu'u ai. Mei he'ene ha'u mei Niua ki heni 'o nofo heni he fo'i mahina 'e taha 'oku 'ave silini ki Niua 'oku 'ave ki hono fāmili? Pea toe 'alu ki Nu'usila mo 'Aositelēlia 'o toe nofo ai ha fo'i mahina 'e

taha pe ua pea toki ma'u e ngāue, 'oku 'i ai ha silini 'oku tuku ki ai? Ko u 'uhinga pehē pe ki he Pule'anga, ke toe malu ange 'etau teuteu'i 'a e kakai ko eni 'oku nau ō mai nau ō mai pe nautolu 'o fakapaea ia ka 'ikai ke ma'u ha visa ia nau toe foki atu pe, 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ave kia nautolu ke teuteu'aki 'enau fāmili he'enau nofo ko ia? Ko e fakasōsiale ia 'osi mahino 'aupito pe ia...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mou tui kote ē, fakamolemole pe te u ki'i ta'ofi e feme'a'aki koe'uhī ko 'etau taimi. Tau liliu 'o Fale Alea ē.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kātaki pe Hou'eiki fakamanatu atu e Komiti Lao 'oku fakataha he 12:00 toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<003>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

Fakatonutonu 'Eiki Sea kau Ha'apai 12 he ngaahi lipooti 'atita he pa'anga fakāvahenga na'e faipau mo muimui pau ki he Tu'utu'uni Ngāue Fale Alea

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki.

Kimu'a pea tau foki ki he'etau 'asenita 'i he Kōmiti Kakatō 'i ai pē me'a ko u kole atu ki he Kalaké ke fakatonutonu 'etau *hansard* mei 'aneafi ki hono fakama'opo'opo ko eni 'a e ngaahi lipooti ko eni mei he 'Atita Senialé, 'u pa'anga tokoni ko ia ki he 'u vāhenga fili. Na'a ku fakakau 'e au 'a Ha'apai 12 'i he kau ta'efaipau ko eni ki he ngaahi Tu'utu'uni ka 'i hono fakama'opo'opo mai ko ia e lipootí, tā ko ē na'e talangofua pē kāinga Ha'apai 12 ki he tu'utu'uni pea 'oku hā pē ia lipooti 'Atita.

Ko u fie kole fakamolemole atu na'e fehalaaki pē hono tānaki mo e 'u lipootí 'o hū hala 'a Ha'apai 12 'i he ni'ihi ko eni na'e 'ikai fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni 'a e 'Atita Seniale. Ko ia 'i he'ene pehē ko u kole fakamolemole atu ki he kāingá fakatonutonu pē heni 'e he *hansard* ke to'o e Ha'apai 12 'o fakahū ki he lisi ko ia e kau ngāue lelei na'e fakamālō'ia ko ia 'aneafi. Ha'apai 12.

<004>

Taimi : 1420-1425

'Eiki Sea : Me'a mai.

Mo'ale Finau : Sea tapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea. Sea ko u nofo 'o fakakaukau ki he koloa 'oku tō mei he Feitu'ú na 'Eiki Sea, ko u fakakaukau au kuo taau e Feitu'ú na ia 'Eiki Sea

ki ha fa'ahinga māfihunga 'o e lakanga he fonua. Ko e 'uhingá ko ha taha te ne hanga 'o recognise 'a 'ene *honest mistake* 'Eiki Sea. Ko ia Sea 'oku ou salute atu ki he Feitu'ú na ho' o tā e sipinga. Hangē kiate au 'Eiki Sea ko e fa'ahinga ta'au eni 'o e senituli 21, totonu ke fou ai hotau fonua ni. Sea, kaneongo ia 'Eiki Sea taimi ko ia na'e, na'e 'ikai ke u fanongo he me'a ko eni 'Eiki Sea ka na'e tā mai hoku ki'i foha mei 'Amelika 'o talamai, *dad* foki ki Ha'apai 'o fakalelei'i ho' o lipooti, pea u nofo leva 'Eiki Sea 'o to'o mai e lipooti 'o fakasio pē pe 'oku ai ha me'a na'e hūhūmama he lipooti 'a e motu'a ni 'Eiki Sea.

Ko e taha foki Sea e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea 'i he'etau ngāué 'oku 'ikai ko ha fu'u poini 'a e nofo mai ia mei tu'a. Ko e poini ke 'ilo 'e he tokotaha ngāué 'oku ne fakahoko totonu hono fatongia. Pea ko ia Sea 'oku hounga'ia, ka neongo ia 'Eiki Sea ne u hanga 'e au ia 'o kumi 'i he'eku lipooti 'atitá ma'u e ki'i fo'i me'a 'e taha 'Eiki Sea ko u fie vahevahe mo e Feitu'ú na na'a ko e me'a ia ne ki'i hamumu ai e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Kapau te mou me'a ki he peesi 9.

'Eiki Palēmia : Sea kole atu pē ki he'etau tu'utu'uni kuo 'osi tali e me'a ko eni pea 'oku ke 'osi fakahoko mai pē ke liliu. Te tau toe foki 'o fakamalanga tahataha.

Mo'ale Finau : Sea ko e malanga fakalata eni ia...

'Eiki Palēmia : Taimi pē eni ia ki he tu'utu'uni 'oua te ke .. Fakafofonga kātaki pē ko 'eku 'oatu pē 'e au ki he Seá ko e 'uhinga na'e 'osi kole mai pē ia ke fakatonutonu e Miniti ka ko e 'uhinga ko e topiki ko eni na'e 'osi tali 'aneafi. Mālō.

Mo'ale Finau : Mālō Sea. Ki'i fo'i poini pē 'e taha 'Eiki Sea, hangē eni ia 'oku 'ikai ko ha malanga ka 'oku hangē eni ia ha ki'i fo'i me'a 'oku ou 'ilo'i 'i he'eku lipooti. He ko e palau ko ia 'a Mo'unga'one peesi 9 'oku 'asi ia hē ko e fakamolé ko e pa'anga pē 'e 20000 na'e 30000 ia 'Eiki Sea 'aki 'a e pa'anga 'e 10000 a e Feitu'ú na..

'Eiki Palēmia : Sea 'ai mu'a ha'o tu'utu'uni kapau 'oku hala 'a e motu'a ni pea 'oku sai pē ia. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku eni ke tau toe nofo pē 'o alea'i e ngaahi me'a na'e tali 'e ho Fale Sea. Ko e tuku atu pē ki he Feitu'ú na ke fai ha me'a ka 'ikai ko 'etau 'ātunga pē eni 'ai e me'a 'o tali.

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku ki'i fie fakatonutonu atu e Palēmia. Ko e 'uhinga hono tali pea hoko leva ko e naunau te tau lava talanoa ai he kakano ko ia. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga hono tali pea tāpuni ia 'oua 'e toe lea ha taha ki ai. Na'a ke 'osi fakama'ala'ala 'a e me'a ko eni he ta'u kuo 'osi Sea, ka 'oku hangē 'oku 'ikai ke loto ia.

'Eiki Palēmia : Ko e 'uhinga pē eni Fakafofonga fakatonutonu atu.

'Eiki Sea : Ko ia Fakafofonga ko u tali e fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia na'e 'osi tali e lipooti ia ko eni. Ka ko 'eku faka'atā pē 'a Ha'apai 12 he na'e 'ikai ke me'a mai ia ki he fakataha 'aneafi na'e tali ko ē 'ene lipooti.

Mo'ale Finau : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Faka'osi mai ho' o fakamalanga Ha'apai 12. 'Oku 'ikai ko ha 'uhinga ho' o fakamalanga 'oku toe liliu e kakano e lipooti ko e liliu e *hansard* fakatonutonu 'eku lea 'aneafi.

Mo'ale Finau : Ko e ki'i fo'i *up* eni ia 'Eiki Sea ke fenāpasi mo e tu'utu'uni ma'olunga 'a e Feitu'ú na. 'Oku 'asi ia he lipooti na'e 20000 pē palau, pea u pehē ta ko e 'uhinga ē mo'oni e Sea ia he na'e 'i ai 'ene pa'anga 'ana 'e 10000 na'e tokoni mai ia 'o 3 mano 'oku 'ikai ke 'asi ia hē. Pea ko ia 'Eiki Sea ko u 'oatu ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea ko u tui ko e 'uhinga ia na'e si'i fakakau ai e motu'a ni he lisi 'a e kau kaiha'a ko hono 'uhinga ko e ki'i fo'i 1 mano ko ē 'ene pulia. Sea te u ha'u au mo e *receipt* te u tā au ki he tama ko ia he palau ke 'omai e *receipt* ke 'omai e 30000 ke fakatonutonu 'a e 20000. Ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Sea 'a e fakamalanga 'a e motu'a ni. Mole ke mama'o ke u fusi e taimi, ka 'oku totonu ka 'oku ai ha me'a lelei, pea tau fakalea ki ai he Fale ni 'Eiki Sea. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia : Sea ko e ki'i faka'eke'eke pē ia. 'A ia ko ho'o 'uhingá Fakafofonga 'oku 'i ai 'a e kau kaiha'a? Pē na'e 'i ai 'a e tōnounou fakatatau ki he 'atita. Ko e lea ia na'a ke ngāue'aki.

Mo'ale Finau : Ko 'eku tala fakatātā 'aku ia 'Eiki Sea ki he lisi . .

'Eiki Palēmia : 'Oua 'e fakatātā 'aki e ngaahi me'a pehē neongo 'oku 'ikai ke mau he fo'i me'á kae 'oua 'e fu'u 'ai pehē 'o tala ko e kau kaiha'a.

Mo'ale Finau : Kole fakamolemole pē au 'Eiki Sea ki he 'Eiki Palēmia, ka 'oku hangē ha ki'i *analogy* ha ki'i talanoa fakatātā. Ka ai ha ni'ihi 'oku 'ikai ke nau faitotonu e ngāue, pea 'oku fa'a pehē pē 'e he kau tukuhua ko e lisi ia 'a e kau kaiha'a, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki ha fo'i *specific* ha fo'i tokotaha.

'Eiki Palēmia : Manatu'i lelei ia Fakafofonga he taimi ko ia te tau a'u atu ai ki he ngaahi me'a. Mālō.

'Eiki Sea : Mālō Ha'apai 12. Hou'eiki ko e naunau na'e tufa atu 'e toki fakakau he'etau 'asenita 'apongipongi tānaki atu 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Pangike Pule ki he 2021 'i hono fakapālangi na'e 'ikai ke kau ia hono tufa atu 'i he 'u naunau ko ia 'asenita ki 'apongipongi. Pehē foki ki he liliu ki he peesi 12 peesi 13 mo e peesi 14 'a hono faka-Tonga 'o e lipooti 'a e Pangike Pule ki he ta'u fakapa'anga 2021, na'e tufa atu ia 'e he Kalake kimu'a 'i he'etau mālōlō ...

<004>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Sea: ... ko eni 'i he 12. Ke mou fakatokanga'i 'e toki fakakakato ia ki he'etau 'asenita 'apongipongi. Toenga 'etau ngāue Hou'eiki hangē pē ko ia 'oku mou mea'i 'oku 'i he Komiti Kakato tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie 'io fakama'ama'a atu Hou'eiki ki'i vela hotau Fale ni ē. 'A ia ko e 'uhinga ke to'o atu ho'omou kote. Tau hoko atu Hou'eiki ki he Lipooti ko eni 'a Tongatapu, 'oku mahino kiate au Hou'eiki ko e me'a eni 'e taha te tau fai tatau kotoa heni. Tatau kotoa e kau Fakafofonga kotoa 'o a'u ki he Tēpile 'a e Pule'anga, ta ko e faingata'a'ia ko ē 'oku ma'u he Pule'anga 'oku ma'u pē ia he 'ū vāhenga tatau pē, tanu e hala

ko e ko e maama hala ko e 'i ai pē ha ngaahi me'a 'oku matu'aki mahu'inga pea ke me'a mai ai fakamolemole ka tau nga'unu pē ē. 'Eua 11 ...

Fehu'ia taimi 'e toe hoko atu polokalama fakaivia tokoni houa palau ma'a e kau ngoue

Taniela Fusimālohi: Sea ko e faka'osi atu pē 'eku 'eku malanga he ongo lipooti. Ko ia ko e ngaahi poini hangē ko eni 'uluaki he peesi valu, 'a e 'a e tokoni palau Sea ko u tui ko e faka, ko e fakamuimui taha 'o e tokoni ko eni na'e fai mai he lolotonga e Kōviti 'o fakafou mai ki he ngaahi vāhenga pea 'ikai ke lava lelei ko e ko e palopalema he Kōviti. Ka ko e Sea ko 'eku mahu'inga'ia he fo'i poini ko eni 'oku 'omai pē 'e lava ha tokoni palau ki he ngaahi fāмили tautaha mo 'enau faingatāmaki. Sea hangē ko e setisitika ko e pēseti 'e 88 'o e ngaahi fāмили 'oku nofo pē ki he ngoue ke ma'u mei ai ha'anau mo'ui.

Ka ko e kole mu'a ki he Pule'anga he fo'i kongā ko ia ko ē kuo hā mai mei Makaunga pea ko u tui 'oku tatau pē ngaahi vāhenga pē ko e hā nai ha toe hoko atu e polokalama ko ia kātaki fakamolemole 'Eiki Minisitā Ngoue na'e fai ia kimu'a atu 'aupito. Pea na'e fai mai ko ē lipooti 'o talamai na'e 'aonga he na'e 'i ai mo e kau nima vaivai ai he 'ikai ke lava 'o totongi 'a e pa'anga ia 'e 80 ki he 120 ki he houa 'a e palau. 'A ia ko e 'uluaki ia Sea. Ko hono ua ko e peesi hiva pea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki mahalo, Sea ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko e 'ai pē ia ke sio pē ko Makaunga 'oku 'ikai ke kau ia 'i Tongatapu 9 Sea.

Tokanga ki hono kei faka'atā hū mai 'a e sipi ngakó ki he fonua ni

Taniela Fusimālohi: Kole fakamolemole atu Sea. Ko e ko e tu'u ko eni ko u hiki au ki he lipooti kehe ka ko u tui ko e ko e kātaki ko e peesi valu ka ko e, ko e hū mai 'a e kakano'i manu mei muli. Sea ko u pehē na'e 'i ai e lao ka 'oku ngāvaivai hono ta'ofi e me'a ko eni Sea ko 'ete 'alu atu mo 'alu he Tokonaki 'o fakatau mai e ki'i me'i sipi ko e 'ai 'eku ki'i lū ko e pēseti 'e 75 ki'i me'i me'a ko ē na'e 'omai ko e ngako 'ata'atā. Ka ko u fehu'i ki he ki he 'Eiki Minisitā pē ko e hā e 'uhinga 'oku kei fai ai pē 'a e tāmāte ia ko eni hono 'omai 'a e ngaahi fu'u kakano'i manu mei muli 'oku 'ikai ke fe'unga ki he ki he ma'u 'e he kakai.

Ko e taha Sea ko e peesi hiva pē 'i he fakakaukau ko eni 'a ia 'oku 'omai mei 'Alakifonua 'a e 'a 'etau pa'anga ko ē 'oku tau lolotonga ngāue'aki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē mu'a ke u tokoni ki he Fakafofonga. Ko e lipooti 'oku ua Sea. Pea ko u kole pē ki he Fakafofonga pē ko fē lipooti 'oku *refer* ki ai he koe'uhí ko e 'ū me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki 'oku kamata mai ia 'i Makaunga pea 'oku talanoa ia he me'a 'oku 'ikai ke 'asi he'eku lipooti Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e 2023 'a e me'a ka 'oku mahu'inga ange Sea koe'uhí ko e Lipooti ia 'a e Potungāue Mo'ui 'oku fu'u kovi 'aupito e tu'unga mo'ui hotau kakai ko e faka'amu pē mu'a ke, 'oku ai e *food authority* pē 'oku nau kei ngāue ko ā ki hono ta'ota'ofi atu e me'a ni kuo mavahe, mafao atu 'a Fisi ia mo Ha'amoā ki he kai mo'ui lelei 'oku kei tau fihifhia pē tautolu he me'a ko eni. Fakamālō ki he polokalama ko eni e kai he Lautohi *breakfast* ke ki'i 'alu hake kai mo'ui lelei ...

Tokanga ki he fokotu'u ke hiki hake pā'anga tokoni fakavahenga ki he 1 miliona

Ka ko hono ua Sea ko e hiva ko e ko e 'oku 'i ai 'a e faka'ilonga *bold* mai ia ai fiema'u ke toe fakalahi e pa'anga tokoni ke a'u 'o 1 miliona. Ko u tui Sea 'oku kehekehe pē e ngaahi fakakaukau ia heni ka ki he motu'a ni ia mo e vāhenga 'oku mahalo 'oku tipeni pē hono ngāue lelei 'aki e pa'anga ko eni. Ka ko e ko e ngaahi ngāue ko ē 'oku fakahoko ko u tui pē ko e tuku pē ki he Pule'anga pē ko e hā e anga 'enau vakai he koe'uhí ko e ko e tau fanongo pē he ngaahi lipooti mai e ngaahi vāhenga 'oku mahu'inga 'aupito pē ...

<005>

Taimi: 1430 – 1435

Taniela Fusimālohi: ... 'a e fe'unga e seniti ke fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ko eni.

Sea ko hono faka'osí he peesi 10 ko e talanoa ai pē ki he tolí pe ko e hā e fokotu'utu'u ke 'oua 'e movete ai e ngaahi fāmilí. Ko u 'ilo'i pe na'e 'osi fai e ngāue ki heni 'e he 'Eiki Minisitā ki he *MIA* e ngaahi tohi tu'utu'uni pea mo ha founa ngāue ka ko e fatongia fakatauhi sipi ko ē. Ko 'eku malanga ko eni ko e tautefito eni ki 'Aostelēlia 'oku lahi taha ai e palopalemá. Ko e fu'u fonua lahi ia ko 'eku ma'ú ko e toko 3 pe kau *Liaison Officer* 'oku nau takai holo he fu'u *square kilometer* 'e lau kilu 'oku movete holo ai hotau kakaí.

Ko 'ete ongo'i ko ē 'okú te li'ekina he loto ngoue 'apelé mo e loto ngoue molí 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ke fai tokoni'i kita he taimi 'okú te ongo'i ai 'oku 'i lalo 'ete mo'ui fakalaumālié. Pea kuó te manatu ki 'api, 'oku mo'oni 'a e fo'i setesi ia ko eni, ke 'i ai ha taha 'i loto 'i he ngaahi timi 'alu 'o tolí ke fai ha tokoni fakasaikolosia mo fakalotofale. Ko e taimi ni ko u tui 'oku ta'etokanga e kau 'ave timí. Ko e loto pe ia ke 'ave ha'anau timi e ma'u mei ai ha'anau seniti 'anautolu. Kae ō atu pe fa'ahinga ia ko eni 'o fai e ngāué ka ko e maumau fakasōsiale ko ē 'oku hokó 'oku kamata pe ia mei heni pea lahi tahá 'enau tō ki he loto ngoué hangē kuo nau ongo'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni 'i he fa'ahinga me'a pehe ní. Ke 'i ai ha tokoni, mo'oni pe 'oku 'i ai 'a e tokoni ia he kau *Liaison Officer*.

Ka 'oku takai 'uluaki atu e *Liaison Officer* pea 'osi ha māhina ia 'e 4 'oku toe takai tu'o ua atu. Ko e fo'i vaha'a ko iá 'oku hū ai e filí. Ko 'Aositelēlia ia 'oku lahi ange e fili ia ai, lahi ange 'a setane ia 'i 'Aositelēlia 'i Tonga. Ko Tonga ia mahalo 'oku 3 ia pe fa'ahinga ia e setane heni, 'Aositelēlia, fele atu. Pea ko e me'a ia 'oku ou pou pou ai ki heni, 'e Minisitā *MIA*, ke 'ave mu'a ha taha 'oku matala ange 'ene fakakaukau mo 'ene tokoní. Ka sio hifo ki he ki'i sipi 'oku kamata hūhū atu ia meí he me'á 'o hū atu ia he lalo 'ā ke 'alu ia kitu'a, ke 'i ai ha taha pehē he loto, 'oku 'i ai pe kau *group leader* ia. Ka 'oku 'ikai ke *train* nautolu ia ki he me'a ko eni 'oku talanoa ki ai e fo'i sētesi ko eni. **Ke 'i ai ha taha saikolosia mo ha taha 'oku poto he fakalotofale, ke kamata hū atu pe pea ala atu hono nimá 'o puke mai ke foki mai ki loto pea fai ha akonaki kiate ia ke 'oua 'e hoko ha maumau.**

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ki'i tokanga mai pe kia au ē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea

Sea Komiti Kakato: Ko ‘eku lave’i he taimi ní meimei ko e ‘ū potungāué na’á ke ‘i ai kotoa. ‘Ikai ke ke lava ‘o fai e fo’i ako ko iá ai kae tukuange ā e Falé ni ke tau ‘unu ki ha, sio ki he ngaahi me’a ko eni na’e ma’u hake ‘anenaí ngaahi me’a mahu’inga. ‘Osi pe fehu’i, ko u fo’i au he akonakí mo e saikolosiá pea mo e

Taniela Fusimālohi: Sai pe Sea ka u

Sea Komiti Kakato: Mou toho mai e ngaahi me’a pe ke tau ngāue’aki he Falé ni toe ‘i ai ha founga ‘e taha

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko e ‘uhinga pe ia Sea ke tau vahevahe, koe’uhí ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo e fononga ki he kaha’ú na’a ku afe atu he feitu’u ko ení

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole ē, ko au ‘oku ou tataki e Falé, he’eku ongo’í kuo mau fo’i mautolu ‘i ho’o founga. ‘I ai ha ki’i me’a fo’ou ‘e taha

Taniela Fusimālohi: Sai pe ka u ngata au ia hē ka ko e anga ia ‘eku fakakaukaú ke solova ‘a e fo’i palopalema ko eni ‘oku ‘uhinga ki aí na’a toe ‘asi mai pe

Sea Komiti Kakato: Ko e ha’u pe kakai he lipootí ‘e toe ha’u pe he me’a tatau ai pe, ki’i lave pe peá ke

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Tukuange ki he ni’ihi kehé ke nau toe me’a mai ha toe me’a hē

Taniela Fusimālohi: Kaiekehe ka ko e anga ia ‘eku faka’osí ‘aku ia ke fakalelei’i he koe’uhí na’e ‘uhinga he kamata’angá ke ma’u ha faingamālie. Ka ko ē ‘oku ‘alu ia ke tāpalasia pea ‘e ngata. Ko ‘etau toe hiki leva ia ki he fehu’i, ‘oku ‘ikai ke hanga ‘etautolu ia ‘o ma’u ha me’a ke ‘oange ma’á e ngaahi tēpile e ngaahi fāmili ha fo’i mā mo ha me’i suka. Ko e me’á he ‘oku ma’u ia meí he ngaahi loto ngoue ‘apele mo e moli ko ē ‘i ‘Aositelēliá.

Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakakaukau, kapau ‘e pehē mai ‘e ‘Aositelēliá tuku ā he kuo ‘osi talamai ‘e he ngaahi faama ia ‘e ni’ihi ‘oua ‘e toe ‘omai ha Tonga ki heni he ‘oku ta’etokanga’i ‘enautolu ‘oku nau fai e fakatupu ‘a e palopalema. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku malangá Sea ko ‘etau sio atu ki he kaha’ú pea tau ngāue’aki pe ‘a ‘etau tu’u hake ‘i he fa’ahinga ha’oha’onga pehé ni ‘o tala hotau lotó mo ‘etau fakakaukaú. Ke fai mu’a ha’atau ‘alu he ko tautolu ‘oku tau fa’u e laó na ‘oku ‘i ai ha me’a heni tau hanga ‘etautolu fa’u ha ngaahi tu’utu’uni, ngaahi lao ke fai’aki ia. Ko ia ‘oku te’eki ai ke tau hiki tautolu ia ki he ‘alu ko ē ko ē na’e fai ki ai e talanoa ‘anenaí.

Ako *TVET* pea ‘alu ki he ngaahi me’a ‘oku lelei angé ka ko ē ko e fo’i me’a ē na’a tau kamata’akí, faifai pea mole hē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fāmili ia ko ē pe. He ‘ikai toe lava ‘o hiki ‘a e fānau ia ki he me’a hoko maí ka ko ‘ene mole pe ē ko e mole ia ‘a e me’a ko ē ko e na’e nofo ‘o ‘amanaki atu ki ai. Ko e totongi e ako ‘a e fāmili, ‘a e fānau ko e ma’u ha me’atokoni. Ko e ō mai ‘o fakalelei’i e ki’i fale pea ko e ‘uhinga ia ‘eku malanga pehē Sea. Ke fakamanatu pe kiate kitautolu ‘oku ‘i ai pe hotau fatongia ke tau fakamanatu ha lelei ki he kaha’ú. Ka u ngata hē Sea koe’uhí kuó ke ta’ofi au ke ‘oua te u toe fu’u malanga lōloa.

Sea Komiti Kakato: Ko u fakamālō atu ko u fa’a manatu au ‘i motu he’emau fa’a ...

Taimi: 1435-1440

Sea Komiti Kakato: ... fakakolo ‘alu pē ko u fo’i ko u fanongo atu au ‘oku pehē mai ‘a e motu’a ‘e taha, ‘emeni, ‘emeni, ‘a ia kuo ‘osi fō’i pē ia he fanongo he é. ‘UHINGA ko e me’a tatau pē eni ia ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ka ‘oku ‘i ai ho’o mo’oni ‘a e Feitu’u na ia. Tongatapu 7.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Osi pē peá ke toki fakamā’opo’opo mai ‘a e Ffeitu’una he ko e lipooti ‘a e feitu’una, ‘Eiki Minisitā ka ko e Fakafongā Tongatapu 9.

Fokotu’u ki ha solova’anga ki he ngaahi palopalema ‘ohake he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou mahu’inga ‘ia he fakamalangā na’e fai ‘e ‘Eua 11, ka u ‘atu e ki’i fakakaukau ko eni Sea, ko e lipooti ko eni na’e toki ‘osi mei Tongatapu 6, talanoa mai ia he vete malí.

Ko e lipooti ko eni, talanoa mai ia he ka u ‘alu ki he toli, fekaukau’aki eni Sea, ka u ‘atu ‘a e fakakaukau ko eni. Na’e talu e tu’u ‘a māmani, te’eki tu’o taha ke tafa he ‘e he kau tafa mataotao ‘o māmani fakalukufua ‘a e me’a ko e *alzheimer’s screen* ‘o mo’ui. Na’e ha’u ‘a e tangata ‘uli’uli ko hono hingoa ko *Ben Carson*, 80 tupú ia, na’e ha’u ia ‘o ‘omai ‘a e fakakaukau fo’ou. Ko e fakakaukau fo’ou ‘ikai ke toe fai ha tafa ia he ‘ulú ‘alu ia ‘o kamata e tafá he mafu, ta’ofi e mafu, toki fai e tafa ko ē.

‘UHINGA ‘eku fakatalanoa Sea ‘oku mahu’inga ‘oku ou ongo’i ‘aupito, mahino kiate au ho’o fakataukavē ka ko e laumālie ‘oku ou fanongo ki he fakamalangā ‘a 11, ‘a e fekaukau’aki ‘a e palopalema ‘a e kakai ‘o e fonuá, ko e fehu’i. Te tau solova fēfē, tau hokohoko atu pē hono tafa he ‘ulú pē ‘oku fiema’u ke tau talanoa’i he funga tēpilé heni he mamaa ketau kumi ha pa’anga ko e fakavavevave pē ka tau tali. Ko e hā e me’a te tau fai ki he *issue* ko ‘ē.

Ko u fokotu’u atu ko e ‘osi ange ‘etau tali e lipooti ko eni ko hai leva ‘oku ngāue mo e ngaahi fiema’u ‘oku ‘omai he kakai ke faka’ata mai he Patisetí, faka’ata mai he *solution* ko e ‘uhingā ke a’u ki he ta’u fo’ou ‘oku ‘ikai ke tau to e sio ki he me’a ko eni he na’e ‘osi ‘omai ki he’etau tōkanga. ‘A ia ‘oku ou hoha’a he founa. Sea, tapu pē mo koe, hono tataki e feme’a’aki he Falé ni, ‘okú ke feinga ke fakangatangata ka ‘oku ‘i ai e laumālie lelei he anga e fanongo ‘a e motu’á ni ke tau talanoa’i ha *solution* he ‘oku ki’i mamahi hotau telingā he me’a tatau he ta’u kotoa pē. Ko e fehu’i, ‘e solova fēfē ta ko ē ko ‘etau ‘omai pē ‘o hiki nima’i pea ‘ave ia ‘o tu’u he ‘akaivi kae ‘ikai ha solova ia ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pē ki he Fakafongā na’a lava pē ke u ki’i tokoni atu ki ai. Sea tapu mo e Feitu’u na, mo’oni ‘aupito ‘a e Fakafongā pea mo ‘Eua 11 koe’uhi ko ‘etau fanongo ‘anenai ki he ngaahi palopalema ko eni e folau, Sea ko e fokotu’u ia ko eni pea ‘oku tui ki ai ‘a 11 ia ko e *solution* eni ‘oku ‘omai ko ‘ē. Ko e *implementation* e *solution* ‘oku fokotu’u mai ‘e Tongatapu 9 ko e me’a kehe ia ka koe’uhi ko ‘eku tokoni ka Tongatapu 7 ko e *solution* eni ‘oku ‘omai ko eé. Pē ‘e anga fēfē ‘a hono *implement* e me’a ko

‘eni ko e me’a ia ‘a e komiti kehe Sea, ka koe’uhi ko e fokotu’u ‘a e motu’á ni mo ‘ene lipooti he anga ‘eku fakakaukau ko e solova ‘anga ē, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pe’i fakahokohoko mai ai pē Fakafofonga fika 7 ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o ta’ofi moutolu he me’a ‘oku mou feme’a’aki ki ai, kapau te ke me’a ki he me’a ko eni me’a tatau pē eni ia ‘i he meimei Pule’anga ki he ta’u kotoa ‘a e felāve’i mo e tohi. ‘Aneuhu ‘au ange ki’i motu’a mei Tufuenga, ‘o kole koe’uhi ‘i ai palopalema lahi pē ‘ene koná ka ‘oku fiema’u ke to’o ka na’e lava tali hono mali kae ‘ikai ke tali ia, ‘a e motu’á ko e to e palopalema ia ‘e taha, ha e me’a ‘e lava solova ai ‘a e palopalema ko eni. ‘Oku totonu ke hanga ‘e he Pule’anga ‘o fakatokanga’i ‘a e me’a ko ia pea ‘oku totonu ke fakatokanga’i ‘e he kau Mēmipá, ka ko e me’a tatau pē ia ‘e taha. Kae tautautefito ki he Fakafofonga 11 he’ene malanga he me’a tatau pē he ko ‘ene ‘asi mai pē ‘a’ana ia ‘e to e malanga pē ai.

Kole pē koe’uhi ka tau ‘unu pē ka ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o ta’ofi ke fakangatangata ‘a ho’o mou feme’a’aki, ka ‘oku ‘i ai e me’angāue ‘oku ‘omai he Falé ni ke ke mea’i, ko e me’a eni ke u fa’u ha fo’i lao pē ko e *solution* ‘eni ‘e lava ‘o ‘ave ki he Pule’anga pea ka ‘ikai ke tali, kuo ‘osi mahino ki he kakai ‘o e fonuá kuo ‘osi ‘omai e me’a ko iá ki Falé ni.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e ‘uhinga pē ‘eku fakahoha’á pea kapau he ‘ikai ke tau talanoa maama he *issue*, hau he faingata’a hono fa’u mai ha lao ia ke hiki nima’i he ‘okú ke ‘osi mea’i pē ‘a e anga e fotunga ‘o e me’a ko e hiki nima ‘i he Falé ni. Ko e poini ‘oku ‘ohake he Falé ni, ‘oku mo’oni ‘aupito e lau ko ‘e ‘a Tongatapu 9 ko e taha pē ‘o e *solution* he *angle* pe ko e *dimension* pe ko ē ‘oku sio mei ai ‘a Tongatapu 9. Na’e lave ‘a Tongatapu 8 ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Paula Piveni Piukala: ... ‘anenai ange he lipooti ‘anenai ki he ‘isiu ko ení. Ō mai mei tahi ‘o nofo heni ‘o tali visa fo’i meimei māhina ia ‘e taha, ‘osi pea ō fo’i meimei māhina ia ‘e tolu ki he ono ko e tā pē ngaahi fakamolé.

Hanga he fo’i *situation* ko iá ‘o *create* ai e ta’efiemālie he ngaahi nofo malí ‘o hoko ai e palopalema ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 6. Ko hono mahu’inga ia ke tau talanoa hangē ko ení, ko ‘eku anga e faka’amu e motu’á ni ke ‘osi ‘etau tali ko ení ‘oku ‘i ai ha *taskforce* ‘oku nau hanga ‘o fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi fiema’u ‘oku ‘omai ‘o ‘ave ki he Pule’angá ki he teuteu ko eni ‘etau Patiseti hokó.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e lipooti ‘ia au ko e ma’u ia mei he *Civil Society* ‘enau hanga ‘enautolu ‘o fakaikiiki ‘a e fo’i pa’anga ‘i he Patiseti ‘oku ‘ave ki he kolo kotoa pē ‘ave ki he sekitoa kehekehe pea ‘oku tokoni ia ki he’etau faitu’utu’uní.

Poini ‘oku ou hanga ‘ohaké Sea ‘oku mahino kiate au ia ‘oku hangē ‘oku to’o ma’ama’á ‘a e fanga ki’i lipooti fakavāhengá, pea hangē ‘oku tau pehē ‘oku faitatau. Ka ko hono faitataú ‘oku ne ‘omai hono mafatukitukí Sea he ko e palopalema ia ‘oku fekuki mo e kakai fakalukufua e fonuá. Ko e fehu’í, ‘osi ange ‘etau fu’u Patiseti 764 milioná fakamoleki kátoa ia ‘osi he ta’u kuo ‘osí, palopalema tatau pē ‘oku omai mo e kakaí. ‘Osi 764 he ta’u atú kei palopalema tatau pē. Ko ‘etau vilo tu’o tolú ‘aki eni. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘ohaké, mahu’inga ke tau tokanga ki ai.

'Eiki Palēmia: Fehu'i pē Sea ki he Fakafofongá. 'A ia ko e hā leva ho'o *solution* pe ko e hā leva ke solova'aki 'a e kātoa e ngaahi palopalema ko ení?

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko e poiní 'e Sea ke tau hanga 'o fatu 'etau palani 'oku *allocate* ki ai 'a e Patisetí ke fakaofiofi ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ki hono solova e palopalemá.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea. 'A ia 'e toki ha'u e *Budget Statement* pea me'a ai e ...

Paula Piveni Piukala: Pea kapau 'oku ne pehē ke u 'oatu ha *solution* 'i he me'a ko ení te u lava au 'oatu e *solution*.

'Eiki Palēmia: 'Ai pē ko e hā e *solution* ka ko 'etau ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Foki mai ki he 'asenitá.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko e *solution* eni 'e ...

'Eiki Palēmia: Ko e Sea ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ē.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko e Seá e motu'á ni ko e Seá ē 'i mu'a.

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i me'a lōua ki lalo, me'a hifo 'Eiki Palēmia mo e, 'oku ke me'a ki he maumau ko ē 'a e me'a pē 'i 'olungá koe'uhí ko 'etau Tu'utu'uní. Me'a ki lalo fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Sea na'e 'ikai ke tu'u mai ia 'o talamai, fakatonutonu. Tu'u mai pe ia 'o kaunoa.

Sea Komiti Kakato: Pe'i me'a mai pē me'a, sio ange, ke me'a ki he me'a ko ē te mou kē aí.

Paula Piveni Piukala: Sea! Ko u faka'amu ke hoko e Falé ni ko e Fale eni 'oku tau tālanga'i ai 'a e me'a 'oku vivili ki he nofo 'etau sosaietí.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, 'e Tongatapu 7. Fakamolemole 'oku lolotonga tālanga pē tautolu he Falé ni. Pea ko e me'a ia 'a e fatongia 'a e motu'á ni kapau leva 'oku me'a mai pē ha Mēmipa he Falé ni pē ko e Pule'angá pea te u fakalea atu. Pea kapau 'oku 'ikai ke ne me'a mai pea te u fakatokanga atu ki he Feitu'u na 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku tokanga ki ai e tokotaha ko ení. Ka 'oku 'ikai ke founga 'aki ia ke ke me'a mai na'e 'ikai ke pehē mai ia ke me'a mai ke hā mo e hā. Ko u kole atu ki he Feitu'u na, malanga mai e Feitu'u na ia, ko e hā leva ho'o ...

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Tuku ke u *address* pe au ia ‘a e me’a na’e hoha’a mai ki ai ‘a e Palēmiá he ko hono ‘uhingá he ko e laumālie e motu’á ni ia ke tau langa ha fonua ‘e tolonga pea tu’uloa ai ‘a e ma’uma’uluta ‘a e nofo mo e melino ‘a e fonuá ni.

Ko e fakakaukau ko ē ‘a’aku ki he tolí ‘e Sea, ke ne hanga ‘o solova ai ‘a e vete mali ko ení ‘i e ngāue ‘a e nunu’a ‘o ‘etau fo’i polokalama ko ení.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga! ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ko fē konga heni ‘oku ‘asi ai vete malí hení?

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakatalanoa eni ki he lipooti ‘anenaí pea ko e ‘uhinga ‘a e fakalea ko ē ko ē he konga ko ení ke ‘oua ‘e hoko ha maumau ‘i he ngaahi fāmílí. Ko e maumau ia ‘o e vete malí ia Sea. Ko e fo’i mo’oni’i me’a ia he ‘ikai ke tau toe lava tautolu ‘o *deny* ‘oku hoko lahi e vete malí he lahi e ō he tolí, fetōkehekehe ‘aki ai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Paula Piveni Piukala: Sai kapau te tau fiema’u ke tau solova e palopalema ko ení ...

Sea Komiti Kakato: Ko e Minisitā, ko e hā Minisitā ‘e *MIA*, ko e hā e me’a te ke fiema’ú? Tokoni pe ko e fakatonutonu?

Taukave *MIA* ko e ‘alu tolí ko e polokalama lelei ka ko e tokosi’i pe nau maumau lao.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e fakatonutonu tokoni Sea. Ko e ‘uhingá he ka fakatonutonu atu ia ‘e faingata’a’ia ia ka ‘oku kolé pē ke u fakatonutonu tokoni pē Sea. Ko e tu’unga ko ē ‘o e polokalama ko ení ‘Eiki Sea, kau eni he polokalama ...

<001>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... lelei ‘aupito ‘a e fonua ni ta’u ‘e 20 ko eni, ‘a eni, ‘uluaki kamata ‘i Nu’usila pea hoko atu ki ‘Asitelēlia pea ma’u mo’ui ai ‘a e tokolahi. Ko e tokosi’i pē ‘oku nau maumau’i eni pea ‘oku nau hanga ai ‘o ‘ohake ko ē ‘i he *media*.

Ko e, ko hono teuteu’i Sea, ‘oku, ko e fakatau ‘e he Pule’anga ‘a e konga ko ē ‘o e *Tonga Water Board* motu’a ke fai ‘a e fakalahi ki ai ke ‘ai ‘a e ‘u feitu’u ko eni ko ē ‘oku fai ‘a e feme’a’aki ai. Ke ō mai ‘a tahi ki’i nofo ai mo fai ‘a e teuteu ai ko hono ‘uhingá ko e fuoloa ko eni ko ē ‘a e folau. ‘Uluaki ia.

Ua, ko e teuteu’i ko ē ‘o e kakai ko ē ‘oku ui ‘i he lea faka-Pilitānia ‘oku ‘ave ‘a kinautolu ko e *unskilled*, kakai ‘oku ‘ikai ha’anau pōto’i ngāue ko e tokolahi taha eni ‘oku ‘i he tafa’aki ko eni. Ko e pa’anga lahi ia ‘oku ma’u mei ai, ka ‘i he anga ko eni ko ē ‘o fai ko ē ‘a e fakakaukau ko eni, ‘oku ‘i ai ‘a e tokolahi ‘oku nau fakakaukau ‘oku faingofua ‘a e ngāue ni, pea ko e taha ia ‘i he ngaahi ‘uhinga ko ē ‘oku fai ai hono fakatau ‘o e konga ko eni mei he *Tonga Water Board*, kae ‘uma’ā foki ‘a hono teuteu’i kinautolu.

Sea ‘oku mo’oni ‘a e ngaahi hanu ko eni ‘oku ‘omai, ka ‘oku ‘ikai ke li’ekina ai, ‘oku toe fai ‘a e fakataha lahi ‘a e Pule’anga ‘Asitelelia kae ‘uma’ā foki ‘a e Pule’anga Nu’usila fekau’aki mo e me’a ko eni he ‘oku nau fakafalala mai ki he fua ‘o e fonua ‘i he ongo fonua ni. ‘Oku ‘i he 5 piliona ‘a e fua ‘o e *horticulture* ‘i ‘Asitelēlia, ‘i he ngāue ‘a e kakai Tonga. Ko kitautolu ia ko e 500 miliona pē, ‘i he ta’u ko eni ‘e 20. Ko e ‘ai atu ko e ‘uhinga he ‘oku nau fakafalala mai ki ai, he ‘oku ‘i ai mo e ‘u polokalama ko eni ko ē ‘a e fāmili ‘oku fakaangaanga ki ai ‘i he kaha’u ke ‘ave hoa, kae ‘uma’ā ‘a e fānau. ‘Oku ‘ikai ke li’ekina pea tuku pē ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ko e toki ki’i tokoni pē ia ki Tongatapu 7.

Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakamālō ki he Minisitā, ‘oku ‘ikai ‘aupito Sea, ‘oku fehu’ia ‘a e polokalama ko eni, ke te to’o lelei pē anga ‘a e fakatalanoa. Ko e ‘uhinga ‘oku tau talanoa ai ki he me’a ko eni he ‘oku ‘omai ia mei he ngaahi ‘a’ahi Fale Alea mei he kakai tonu ‘o e fonua, ‘ikai ke fehu’ia ia, pea ‘oku mahino ia.

Ko e me’a ‘oku fehu’ia pē te tau solova fēfēe’i ‘a e palopalema ko eni, mahino ‘aupito ‘a e lelei ia ‘a e polokalama ko ia ki he fa’ahinga. Pea ‘oku mahino ‘aupito mo e palopalema ‘oku hoko ‘a e me’a ia ko e *effect* ‘a e maumau ko eni ‘a e ngaahi fāmili, li’aki ai ‘a e ngaahi fānau, ‘o *capitalise* ai ‘a e kau tipota, ‘o ne toe fanau’i mai ‘a e fo’i ‘ātakai fakasōsiale toe palopalema ‘ia ange ai ‘a e anga ‘a e nofo ‘a e kakai ‘o e fonua.

Sea ko ‘eku fokotu’u ‘oku pehē ni, ‘oku totonu na’e fakamatala ‘a e Minisitā ‘o e *MIA* ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘oku a’u ki he 40, 60 miliona ‘oku lava ‘e he kau tolí ‘o tānaki mai ki he fonua ni. Ko e fehu’i hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke tau lava ai ‘o vahe’i ha pēseti ‘e 5 ‘o e miliona ko ia, ‘o tuku ia ko e fo’i *funding* ke ne hanga ‘o tokangaekina ‘a e me’a ko eni Sea, tokangaekina ‘a e taimi ‘oku folau mai ai mei he ngaahi motu ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘e lava ke u tokoni ki he Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mei ‘osi ‘eku ki’i malanga, kae toki malanga mai pē ia he ‘oku ou tokanga au ki he me’a na’e hoha’a mai ki ai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke tali. ‘Oku ou tali lelei ‘Eiki Minisitā, tokanga mai pē koe ia kia au he ko au ‘oku ou tataki ‘a e Fale, ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he Fakafofonga ho’o tokoni e, hoko atu koe Fakafofonga, ‘io ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga koe’uhi ko ‘ene lave ko eni ko ē ki he 40 miliona pē ko e 60 miliona, ko e pa’anga ia ‘oku ‘ave ia ki he ngaahi fāmili, ko e ngaahi pa’anga ia ‘oku ‘omai ia ‘o ‘ave ia ki he ngaahi fāmili.

Piveni Piukala: Sai pē ia Sea, ‘oku mahino ia kiate au ‘a e me’a ‘oku hoha’a ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia pē ko e ha ‘a e me’a ‘oku hoha’a ki ai. Ka ko e ngaahi fāmili ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu e Fakafofonga.

Piveni Piukala: Sai pē ia Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka ko e ngaahi fāmili ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, mālō Sea. Ko e poini ko ē ‘oku ou hanga ‘ohake, pē ‘oku ha’u ki fē, ka ‘oku ‘i ai ‘a e *benefit* ‘a e fonua ni *directly* or *indirectly* ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Sea ‘oleva me’a hifo mu’a ki lalo Fakafofonga. Sea fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea teu ki’i ‘ohake ‘a e me’a ko eni ke tokanga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu Fakafofonga ‘o Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e Fakafofonga ko eni ‘oku tu’u pē ‘o tokoni pea ‘osi ia pea afe leva ia ‘o fakatonutonu ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga ke ke fakatokanga’i ‘a e me’a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu te ke me’a ki lalo ko ‘etau tu’utu’uni ia.

‘Ikai lava Pule’anga ala ki he silini kau toli he ko e silini talafi mai ki he ngaahi fāmili ‘i Tonga ni

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ko e 40, tapu mo e Feitu’u na Sea, ko e 40 ki he 60 miliona ko ena na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga, ‘oku mo’oni ‘aupito ...

<002>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e pa’anga ia ko ē ‘oku ‘alu ia ki he kato mo e nima ‘o e fāmili ‘a e kakai ko eni ko ē na’e folau he toli, ‘ikai ke lava e Pule’anga ia ‘o ala ki ai, ‘ikai ke lava e Pule’anga ia ‘o ala ki ai Sea. Ko e ‘ai ke fokotu’utu’u mai ‘a e pa’anga ko ia ke ha’u mei fē? ‘Oku totonu ke ‘i ai ha’ane *solution* ke ha’u mo ia.

Lord Nuku: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu pe mu’a e ‘Eiki Minisitā. Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea ‘oku ‘i ai *levy* ‘a e Pule’anga ‘oku to’o he pa’anga fefolau’aki to’o he tikite folau ko e pa’anga ia ‘a e kakai ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘e lava ke u ki’i fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpele. ‘E Sea ko e pa’anga ia ko eni ‘oku ha’u ia ki he sino kehe he Pule’anga Sea pea he ‘ikai ke ala atu e kakai noa’ia ia ‘o ‘omai ha pa’anga ‘i he pa’anga ko ia.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu ko ‘ene me’a mai ‘oku ‘ikai ala e Pule’anga ki he silini ko eni. ‘Oku ‘i ai e *levy* ‘oku tāmaki he Pule’anga mei he tikite folau kotoa pe, silini kotoa

pe 'oku 'omai mei muli 'oku to'o he Pule'anga ai. Na'e taumu'a ki he sipoti liliu pe taumu'a ke solova'aki e palopalema 'oku fai atu ki ai e tokanga Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamālō atu pe au ki he ngaahi fakatonutonu mo e ngaahi tokoni. Ko e *elementary basic* pe ia 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke tau ō mai 'o fakatonutonu seniti taha. Ko 'eku talanoa fakalukufua pe au Sea koe'uhi 'oku 'i ai e *benefit*, ka 'oku tau ta'etokanga. Te u 'oatu 'a e fakatātā ko eni Sea. Ko e ngaahi uike 'uha ko eni na'a ku 'alu atu ki Pea ano. Ko e me'a ko ē na'a ku nofo 'o mo'utāfu'ua ai hā e me'a na'e 'ikai ke souni'i ai 'a e feitu'u ano ke 'oua toe langa ai nofo'anga ai e kakai. Ko e 'uhinga ke 'oua te tau fekuki mo e palopalema ko eni he taimi 'uha. Ka koe'uhi 'oku faka'atā ia he *mechanism system* 'a e Pule'angá mo e lao.

'Eiki Palēmia: Sea kole atu pe mu'a ki he Fakafofonga ke toki lipooti mai pe ia 'i Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Mo e ano.

'Eiki Palēmia: Ka tau faka'osi ai leva e ki'i lipooti ko ē.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga foki Sea 'eku talanoa he ko e palopalema ko eni te tau lava 'o malu'i pe ia he kamata 'aki e 'uhinga ko eni Sea.

'Eiki Palēmia: 'A e toli pea mo e lahi e vai? 'A e *flooding* mo e toli ko ho 'uhinga ki ai?

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku fakatalanoa fakatātā 'a 'etau toki ō mai 'o vaku hotau 'ulu he 'ikai ke fua e mango.

'Eiki Palēmia: Ke toki a'u ki ho'o vāhenga pea ke toki me'a mai ai.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 'Eiki Palēmia 'ai mu'a Fakafofonga ke ke ki'i ... 'oku ke mea'i 'oku ki'i maumau 'etau feme'a'aki ho'o founga tipeiti.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku maumau ia he ngāue e tēpile ko ē.

Sea Komiti Kakato: 'Oku maumau 'a e Feitu'u na. Sio me'a hifo ki lalo ka u 'oatu 'a e 'uhinga 'oku maumau ai, tuku e lipooti 'omai e me'a 'a Pea hā e me'a 'oku 'ikai ke ke 'omai ha lipooti ho vāhenga 'o kau ai e me'a ko ena.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku talanoa fakatātā 'a'aku ki he palopalema 'oku fekuki ai ē. Ko e 'uhinga hā e me'a 'oku tau 'alu ai 'o vaku hotau 'ulu he 'ikai ke fua e mango mo e niu.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ange Fakafofonga ki lalo, ki'i me'a ki lalo Fakafofonga ka u fakamalanga ke mahino ho'o tipeiti. Ko e lolotonga 'etau tipeiti he toli kuo ke fakatātā koe ki he vai ko ē 'i Pea pea ko e me'a 'oku ou fokotu'u atu ai mai ho'o lipooti 'oku 'i ai ho'o fakakaukau ko ia ka tau nofo pe hē.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'uhinga 'i he 'ata fālahi he 'ikai ke tau lava tautolu 'o fetakai pe he fo'i 'ulu ta'efakakaukau'i e fekaukau'aki. Ko e poini ko ē 'oku ou hanga 'o 'ohake

talamai he *solution* ia ko eni ke 'ave ha tokoni fakasaikolosia, ka ko e palopalema 'oku fekuki mo e ngaahi fāmili ko e palopalema faka'ekonōmika.

Sai ko e poini ko ē 'oku ou hanga 'o 'ohake na'e 'osi 'ohake ia 'e 8. Ko e ō mai ko ē kau toli mei tahi nau ō mai nautolu 'o fakapaea 'i Tonga ni 'osi 'i ai e *constraint* faka'ekonōmika 'osi pea nau ō ko e ngaahi *contract* ko eni. Takitaha totongi pe 'ene visa, totongi 'ene fea, taimi ko ē 'oku nau tō ai ki 'Aositelēlia mo Nu'usila pea 'uluaki to'o leva 'enau ngaahi vahe he māhina 'e tolu, māhina 'e ono kimu'a ke tā'aki e me'a ko ia. Pea toki kamata leva ke ala ia ki ha seniti 'osi e māhina 'e ono 'osi 'alu e motu'a ia 'o fakasiosio kai atu he tu'akolo 'e taha. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'ohake. Sai kapau leva 'oku tau fiema'u ke ai ha solova, tau 'uluaki 'oange 'a e *priority* ki he fānau.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Hako tupu 'oku te'eki ke nau ma'u fāmili mo ma'u fānau.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga,

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e tu'unga ko eni ko ē e pa'anga 'oku loto ko ē Fakafofonga Tongatapu 7 ke to'o fakamālohi. 'Oku to'o pau pe ia 'i he kau tama ko ē ko ē 'oku nau ha'anautolu e toli 'a e silini ko ia. Ko e silini ko ē 'oku tokanga mai ko ē ki ai ko ē 'a e Fakafofonga 'e lava ke toe alea'i ke fakalahi fekau'aki mo kinautolu, ka he 'ikai lava ke to'o ia fakamāhina ...

<007>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : .. ko e 'uhinga 'e pau ke foki ia kia kinautolu 'o fai 'a e talanoa ko eni. Pea kapau te ne fai 'e ia ha tohi 'o ne fokotu'u mai ai ko hai 'a e ngaahi pisinisi ko eni ko ē ko ē 'oku loto ko ē ke to'o mei ai, 'e lava ke pou pou ki he'ene kole ko eni ko ē ki he Pule'anga pehē. Mālō Sea

Paula Piveni Piukala : Sea ko e 'uhinga foki 'eku fakatalanoa na'e fakaongo mai 'e he Minisitā 'oku 'i ai mo e *interest* 'a 'Aositelēlia na'a maumau 'enau. Ko e poini eni Sea, 'e malava lelei pē ke alea 'a e Minisitā ko eni pē ko e Potungāue ko eni, pea mo e Pule'anga 'Aositelēlia mo Nu'usilā ke na vahe'i ha ki'i maea lalo ha silini ke ne hanga 'o *address* 'a e *issue* ko eni. Hangē ko eni, ko e taimi ko ia 'oku *apply* ai ha *visa* 'a ha tangata toli pea mo ha'ane tikite ke fua ia he ki'i fo'i *funding* ko eni, 'oua 'e toe fakamamafa ia he ngaahi fāmili. Kae 'uhinga kae lava 'o *flow* mo fetafe'aki 'a e fe'ofa'aki he ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga ai e maumau 'i he ngaahi nofo fāmili. Ko e poini ko ia 'oua mu'a te tau tuli tonuhia...

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : 'E tali pē 'e he Feitu'ú na 'a e fehu'i?

Paula Piveni Piukala : Fehu'i pē koe.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Na'e me'a mai 'a e Fakafofonga foki 'anenai ko e loto ia 'o e kakai. Ko e loto ia 'o e kakai ke 'oange ha tokoni fakasaikolosia mo fakalotofale. Fokotu'u mai 'e ia ke 'omai e me'a faka'ekonōmika 'o tōnaki ki hē. Te tau talanoa he me'a faka'ekonōmika pē ko e loto 'o e kakai.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e anga ia 'o e a'usia ko ia. Ka ko e 'uhinga 'eku talanoa ke fakafālahi e fakakaukāu he ko hono mo'oni ko e me'a mo'oni kapau 'e to'o *remove* e *constrain* fakapa'anga ko e fo'i..

'Eiki Palēmia : 'A ia ko e fehu'i pē ia Sea 'a ia 'oku ke pehē 'e koe 'oku tōnounou faka'ilo 'a e kakai ē, ko koe pē ia 'oku ke mea'i?

Paula Piveni Piukala : Sea ko e a'usia ia *dimensions of experience*.

'Eiki Palēmia : Ko e 'uhinga ko 'enau me'a ena na'e 'omai.

Paula Piveni Piukala : 'Oku 'ikai ke u 'ilo pē au pē ko e hā e 'uhinga ...

'Eiki Palēmia : Ko e me'a ia na'e 'omai 'e he kaume'á hangē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga ko 'enau talamai ko honau loto ē.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fakatonutonu ē pē ko e 'oho noa'ia.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai atu ko e fehu'i atu na'e 'osi kole ke fehu'i atu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a ia 'oku kole atu ai ko e taimi ko ia 'oku ke malanga ai ha taha he Fale ni, ka 'oku ai ha me'a 'oku ai ha taha 'oku tokanga ki ai, pea mou tuku mai leva ke u fakahoko. 'Ikai ke u toe lava au 'o fakahoko atu ko e 'uhinga ko ho'o a'u pē 'o fihia 'oku ke me'a mai ko e fakatonutonu ē pē ko e tokoni.

Fokotu'u ke tuku tafa'aki ha pa'anga ke tokangaekina ngaahi 'isiu fekau'aki mo e ngāue toli

Paula Piveni Piukala : Sea ko u kole pē ki he tēpile 'a e Palēmia mo e ... 'oku laumālie lelei 'eku fakatalanoa ko eni. 'Oku 'ikai ke u nofo au ke u tukuaki'i nautolu he ko e fo'i *mechanism* eni ia na'a nau toki 'omai pē 'enautolu 'o *inherit*. Na'e 'ikai ke pehē ko nautolu na'a nau 'ai eni. Ka ko e 'uhinga 'etau tōnaki fakakaukau 'i he funga tēpilé he maamá ke tokoni, ke tokoni ke solova e palopalema ke 'oua 'e toe 'asi mai. Ko e hā hano maumau ke *negotiate* pea mo e feitu'u 'oku 'ave ki ai 'etau kau, ke nau hanga 'o *set aside* ha ki'i *funding* ke ne hanga 'o tokanga'i.

'Eiki Sea lahi 'a e fetu'utaki mai, 'alu pē ko ē 'a e malí tangatá 'alu ai pē kae li'aki 'a e ki'i fānau ia heni pea mo e hoa. Pea ko e 'alu 'a e hoá li'aki 'a e mali ia heni pea mo e ... Ko 'eku fehu'i leva, me'a ní tau tali pē 'etautolu ke tau toki tōnaki mai ha silini kae 'ikai ke 'i ai ha *mechanism* maea lalo ke ne *address* 'a e matavaivai 'oku fekuki tonu pea mo e kakai.

Sea Kōmiti Kakato : Fai mo ke me'a mai. Me'a mai 'e he Feitu'ú na 'oku ke tui 'oku 'ikai ke totonu ke toe folau ha taha mali kae 'ave pē fānau ko ē 'oku 'ikai ke mali.

Paula Piveni Piukala : 'Ikai sio ko e fa'ahinga fakakaukau motu'á ia Sea. Ko 'eku poini eni. 'Oange 'a e 'uluaki faingamālié ki he fānau 'oku te'eki ai ke mali pea kapau leva 'oku ai ha taha 'oku 'osi mali, 'osi faka'atā 'e 'Aositelēlia ke 'alu lōua 'alu mo e uaifi. Ko e poini ia. Ke tau fakakaukau ko e *issue* kehe ia taimi tatau 'oku ai ha silini ke hangē taimi ko ē ko ē 'oku *fail* ai 'a e ngaahi *mechanism* ko eni 'oku ai e me'a ke..

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu pē ko e tokoni.

Halafononga fengāue'aki ai Tonga mo e ngaahi fonua muli ke solova palopalema fakasosiale he ngāue toli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ki'i fakatonutonu Sea, fekau'aki mo e kaveinga ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga. Tapu ki he Feitu'ú na pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé. Sea ko e me'a ko ia 'oku fakamalanga ki ai e Fakafofongá 'oku 'osi 'i ai e halafononga kuo 'osi hifoaki 'i Tonga ni fekau'aki mo hono fe'ave'aki ko ia e kau ngāue. 'I he fengāue'aki 'a Nu'usila 'Aositelēlia kae pehē ki he Pule'anga. Na'e fakafou mai 'i he Potungāue 'a e motu'a ni pea na'e hifoaki 'a e halafononga ko ia he ta'u kuo 'osi. Kau ai 'a e founa fili 'o kinautolu ko ia ke ō he toli *address* ai e *issue* ko ia 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga. Kau ai pea mo e founa 'a e halafononga ki he'enau ō 'o nofo 'o hiki atu ai ki ha faka'osinga te nau ma'u ai ha nofo fonua. Kau ai hono *address* 'a e ...

...

<004>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a e palopalema fakasōsiale, ko u kole pē Sea 'e lava pē ke 'oange e lipooti ko eni ki he Fakafofonga he 'oku lolotonga na'e 'omai e kau *consultant* ki heni na'e fakapa'anga he 'e *PACER PLUS* 'a ia ko e Kautaha Fefakatau'aki eni 'a e Pasifiki mo 'Aositelēlia pea mo Nu'usila. 'Oku 'i ai e hoha'a 'oku 'ikai ko Tonga ni pē. Kau ki ai 'a Ha'amoā, Vanuatu, Fisi pea ko e kātoa e ngaahi me'a ko ē 'oku fakamatala ki ai e Fakafofonga 'osi maau kātoa ki ai. Ka ko e lipooti ko eni 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a Nu'usila, 'a Nu'usila pea mo e 'Aositelēlia pea mo Tonga ni ke fai hano, 'omai ha solova'anga ki he palopalema ko eni Sea. 'Oku kau ai e ngaahi palopalema fakasōsiale, kau ai e founa 'oku fili 'aki ai nautolu kau ai mo ha founa 'e 'osi ange e 'ahó 'oku 'ikai ke *benefit* 'ata'atā pē 'a Nu'usila pea mo 'Aositelēlia he polokalama ko eni.

'E Sea 'oku mo'oni 'aupito pē me'a 'oku 'ohake ia 'e he Hou'eiki Fakafofonga 'oku ko e polokalama ko eni e polokalama toli fo'i'akau kau ai mo e polokalama 'ave hotau kakai ki muli 'oku tau palopalema ai he 'aho ni. Kiate au ko e tui ko ē 'a e motu'a ni fakafō'ituitui 'oku fakapalataha he 'oku *benefit* pē 'a e ongo fonua ko eni ka 'oku tau fua tautolu e kanongatāmaki 'i he tafa'aki kehekehe ka ko e halafononga ko ē na'e fai hono fakapa'anga pea fai e fengāue'aki ki ai 'a e potungāue 'a e motu'a ni ko e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua pea mo e Pule'anga kuo 'osi maau e lipooti ko ia pea na'e fai hono hopoki hifo aki he ta'u kuo 'osi. Pea te u lava pē 'o 'oange 'a e ha tatau ki he Fakafofonga. Ka ko e lolotonga fai e ngāue ki ai ka 'oku kanokato ai 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku ne 'ohake mālō Sea.

Mahu'inga ki Tongatapu 7 hono talanoa'i maama e 'isiú ke ma'u ha solova'anga ki he palopalema 'ohake he kakaí he 'a'ahi Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Sio ko e faka'ofa'ofa ē 'etau talanoa'i e *issue*. Ke 'uhinga ke me'a mai e Minisitā 'o talamai 'oku fai e ngāue ki ai he ko hono 'uhinga foki Sea 'o pehe ni. Taimi ko ē na'e 'e ke ai he tangata'eiki 'o e ngoue pē ko e hā e ola 'ene ngāue, 'a eni ia 'oku 'asi mai he lipooti ola eni e ngāue. Pea te toki 'e ke leva ko e hā ho'omou me'a na'e fai? Ko loto ke 'ave 'o fakahū ha pangikē.

'A ia ko 'eku poini ko hono mahu'inga ia hono talanoa'i e *issue* ke 'asi mai ai e ngaahi fakamatala ko ē kae lava ke a'u ki he ta'u fo'ou Sea. Ko 'eku 'uhinga 'eku 'ohake he 'e miniti e me'a ko eni pea te tau toe talanoa pē he *issue* tatau he ta'u fo'ou kapau 'oku 'ikai ke *take to heart* he 'e kau Minisitā 'a e fiema'u 'oku 'omai mei he ngaahi 'A'ahi Faka Fale Alea ko eni Sea.

Ko 'eku poini 'a'aku ia. Ko e hā e *mechanism within the compound* 'o e Fale ni ke 'omai e *issue* pea tau hanga 'o *address* ia he patiseti hoko ke 'uhinga ke 'osi ange 'oku tau *tick check* e 'ū *box* pea tau ongo'i leva 'oku 'aonga 'etau vahevahe *allocate* e patiseti mei he Fale ni he 'oku ne hanga 'o to'o 'a e mafasia 'oku fekuki pea mo e sosaieti.

Ko e anga pē ia 'eku fakamalanga 'a'aku Sea kole fakamolemole ki he Palēmia mo 'ene kau Minisitā 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga laumālie ka ko e fekumi ke tau hanga 'o pule'i lelei, tokanga'i lelei 'a e anga e *allocate*. Ko e 'uhinga pē 'eku talasilisili ko eni Sea he ko u 'amanaki au ki he 'etau patiseti hoko. Pea ko e 'uhinga 'eku fakatokanga'i 'a e ngaahi *issue* ko eni ko e lipooti, ko e vai, te u lave pē he me'a ko ia.

Ko e vai 'oku faka'ofa kātoa e ngaahi kolo. Ko e ma'u'anga vai e fonua ni 'oku tu'u ia 'i Tongatapu 7 ke ne hanga pē 'o *provide* mai pē e vai 'o Loto Nuku'alofa. Ko Tongatapu 7 ko e tu'a kaungā'api pē 'e tahá hala mo ha kei fakakaukau'i 'e taha pē ko ha ki'i *loyalty* mei he ma'u'anga vai ke nau ki'i tufa'i mai e ngaahi *main supplier*. Ko 'eku poini eni Sea hā e 'uhinga 'oku hanga ai pē 'e he Pule'anga 'o vahe'i pē e patiseti ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea. Ko e vaí ko e koloa ia 'a e Tonga ni kátoa ka ko hono ki'i pila ko ē ke 'oatu ai ko hono feinga'i hake mei lalo fonua ki 'olunga mo hono tufaki atu 'oku 'ikai ko e pehē ia ko e koloa 'a e kaungā'api. Pea ko e ki'i fakatonutonu pē ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: 'E Sea, sio ki he ki'i Lipooti ko ē 'a Tongatapu 9 ko u sai'ia he fakakaukau hono 'ai e ngaahi tu'u'anga vaí pea ko e me'a ia 'oku ou fakakaukau 'oku totonu ke ne solova 'aki e ma'u'anga vai ke hanga he 'e he Potungāue Vaí fakatatau ki he *public enterprise* he ko e *enterprise* 'a Tonga ni. 'Oku 'ikai ko e *enterprise* pē 'a Nuku'alofa 'o fokotu'utu'u e ma'u'anga vai ki ha fa'ahinga *setting* 'oku pau kae 'oua 'e 'ai ke nofo pē he *vulnerability* ki kolo.

<005>

Taimi: 1505 – 1510

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Kole pe pe 'e lava ke u tokoni ki he Fakafofongá Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali pe tokoní

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tokoni pe au ki he Fakafofongá ke tuku ange mai ā ‘eku ki’i līpooti ‘aku ia ke paasi kae toki ha’u ia malanga he’ene līpooti 7 mu’a Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, mālō ‘e Sea ko hono mo’oní ‘ona ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko hono fakatanga’i e fanga ki’i līpootí. Ko ‘eku talanoa fakalukufua ‘aku ki ha solova’anga ‘o e me’a ko e ma’u’anga vai he fonuá ni. Talanoa lahi e Falé ni he mo’uileleí mo e ako leleí ka ko hono tefitó e ma’u’anga vai Sea. Ko hono tefitó ia, ko e ‘uhinga ‘eku fakaleá kuo tau fihia tautolu he tufa tangikē e ngaahi kautahá ia kae kei faka’ofa pe ma’u’anga vai ia.

Ko e poiní ha me’a ‘oku ‘ikai ke lava aí, sio ki he ngaahi *water supply provider* ko ē

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i

Paula Piveni Piukala: Kuo tokonia ia he *Public Enterprise*

‘Eiki Palēmia: Kole tokoni pe ia ki he Fakafofongá kapau ‘oku ‘ikai, sai pē. Tokoni atu pe he tōpiki ko ení Fakafofonga. Hangē pe ko ē ‘okú ke mea’í mau līpooti kātoa mai eni na’e fiema’u ‘e he kakaí ia ‘a e ‘ū tangikē vai. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko ‘emau fie ō ‘o ‘ave ka ko e ‘uhingá ‘o ‘asi mai ai he kolo kotoa pe motu’á ni ‘a e fiema’u ko iá. Ka ko e ‘ai pe ia ki he Feitu’u na, mālō.

Fokotu’u ke fakakaukau’i ange Pule’anga fakafoki ki he Poate Vai ke tokanga’i vai he fonua

Paula Piveni Piukala: Ko ia ‘e Sea, mahino ‘aupito pe kiate au ia ‘a e fakatalanoa ‘a e ‘Eiki Palēmíá. Pea ko ‘eku talanoa ‘a’aku ‘oku ‘ikai ke ne tukuaki’i ‘e ia ha taha. Ko e me’a ia na’a tau toki ha’u ‘o fetaulaki mo ia ka tau tali ‘a e fakakaukau ke ‘oange ki he Potungāue Vaí ‘a e fo’i fatongia ko iá kae ‘oua ‘e tuku ki he *vulnerability* ‘a e ngaahi koló, *main infrastructure*.

Sea Komiti Kakato: Fēfē eni Fakafofonga, fēfē ke ke toki ‘omai ha’o fokotu’u ke tau feme’a’aki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e ‘uhinga foki ‘eku ‘ohaké

Sea Komiti Kakato: He ‘e fai ho’o fakafuofua ai he ko hono mo’oní ko u ‘osi fakapipiko’ia au ia he taimí ni he

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Koe’uhí ko e fatongia e motu’á ni ko ‘etau nofo he līpootí

Paula Piveni Piukala: ‘Oua te ke hanga ‘o fakapukupuku ho’o sió

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke u fakapukupuku, ko e Feitu’u na ke taki atu tautolu ‘o mama’o ki he me’a ko ē ‘oku totonu ke tau feme’a’aki aí

Lord Nuku: Sea ko u kole pe mu’a ki he Fakafongá ki’i tokoni atu pe miniti ‘e 1. Ko ‘eku tokoni atu Sea ko e Laó. Ko e Potungāue Vai ko e fakalele pe ‘a Nuku’alofa, ‘Ohonua, Neiafu pea mo Pangai. Veteki e fo’i palopalema ko iá kae ‘ave e fatongia ki he Potungāue Vaí, hanga ‘e he Laó ‘o fakanounou pe me’a ko iá Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō au ki he Nōpele Sea ‘a e tokoni ‘okú ne faí, mahino lelei ia. Ko e fatongia ko u talanoa ai aú, fatongia ‘o hai ‘a e mo’uilelei he fonuá ni. Ko ‘etau talanoa mo’uilelei pe, tau talanoa ako lelei pe ‘oku *paramount* ‘a e ma’u’anga vaí ia. Ke tau fakakaukau kae ‘oua ‘e nofo pe ‘a e, kapau ko e Laó ko e me’a ia ‘a e Pule’angá ke nau ‘omai e Lao ke ne veke e me’a ko iá. He ko ‘eku ‘uhingá eni ‘e Sea, ‘oku mou fa’a ngāue’aki ke mau ō fa’u e Lao. Kae ‘omai pe ‘o laku he kapavevé he ‘oku ‘ikai hiki e Pule’angá ai.

Sea Komiti Kakato: Fakafongá

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘e au ‘o fakakikihi’i

Sea Komiti Kakato: Fakafongá ko u kole atu ki he Feitu’u na ‘ikai ke ‘omai ha Lao ia ha taha ki heni pea ‘omai ‘o ‘ave ‘o laku he kapa vevé

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Okú ‘omai ‘o talanoa’i, ‘oku ‘i ai e Fakafongá heni, na’á ne fokotu’u mai ke ‘omai ‘o ‘ai e letá faka’ulí, Fakafongá eni mei Vava’u. Pea na’e ‘omai ‘o tali

Paula Piveni Piukala: Kau ia he Lao kovi Sea

Sea Komiti Kakato: Mou me’a ki ai

Paula Piveni Piukala: ‘A e Lao e letá, he ko hono ‘uhingá he ‘oku fakapiko’ia ai e kakaí. Ko e ki’i lele mei Tonga *High* ki Pangikē, puke ko e ‘uhingá. ‘Okú te’eki ai ke a’u ia

Sea Komiti Kakato: Fakafongá

Paula Piveni Piukala: ‘O kilomita ‘e 40 ki’i Lao kovi

Sea Komiti Kakato: Ke me’a ki ai

‘Eiki Palēmia: Ke teke ‘e koe ‘a e ngāue ta’efakalaó Fakafongá. Tauhi ‘a e Lao.

Sea Komiti Kakato: ‘Okú ‘ikai ke ke faka’apa’apa ki he Fakafongá. Ko u pehē Hou’eiki ki’i ngata ai ho’o me’á, toki fakalukufua mai ‘anai kae ‘oange ki ha taha ē ke ‘ai ke līpootí. Fokotu’u pea poupu, ko ia ‘oku loto ke tali e līpooti ko ení fakahā loto ki ai hiki hono nima, 2002/2023 tali lōua. Ko ia ‘oku loto ki ai fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Kaleke Tepile: Loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e fehu’i ko eni ko ē ‘a eni ko ē ‘anenaí na’e hoha’a ki ai ko ē ‘a Fika 7. Pe ko e hā e me’a ‘oku fakangatangata ai ‘a e ngaué ki he vaí he ‘oku ‘i ai ‘ū, ‘oku ‘i ai, ko e ‘ū līpooti ko eni he 17 kau e vaí kātoa ai. Ka ko e laó ‘okú ne hanga pe ‘e ia ‘o fakangatangata e mafai ko ē potungāué ki he *Health* ke nau tokanga’i pe ‘a eni ko ē na’á ku

fakahoko atú. Fēfē, ‘oku mo’oni e Pule’angá ia he ‘oku hanga ‘e he Laó, ko e me’a ia te nau faifatongia aí. Ka ko e me’a ko ē na’e feinga atu ki ai e Fakafofongá, to’o e fu’u fo’i ha’iha’i ko iá kae ‘atā ‘a e me’a ko eni ko ē ‘oku lāunga mai ai e ‘ū vāhengá. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou tokoni atu aí, ko e fo’i me’a ia ‘okú ne hanga ‘o pukepuké ‘oku mo’oni e Pule’angá ia.

Sea Komiti Kakato: Te tau afe tautolu ‘Eiki Nōpele he me’a ko iá ‘oku ‘ikai ke kau ia heni. Ko e fakakaukau fakalukufua ia ‘a e Fakafofonga Fika 7.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’ a atú ‘Eiki Sea he ‘oku fakahoko mai ‘e he Palēmia ‘oku nau mo’oni. Ko e Laó ia ko e fatongia ki he vaí, ngata pe he ngaahi kolomu’á. Pea ko e ‘uhinga ko ē ‘eku fakahoha’ a atú hā e me’a ‘oku ‘ikai ke veteki ai e fo’i me’a ko iá ka nau ngāue fakalukufua ki he vai fakakātoa ko ē ‘a Tonga ní. He ‘oku nau mo’oni ‘oku hanga ‘e he Laó ‘o ‘oange e fatongiá ko homau ngata’angá pe ē. Ko e ‘uhinga ia ‘eku tokanga atú.

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo, Minisitā Mo’ui, me’a mai angé

Fiema’u ‘a e ngāue fakataha ngaahi kupu fekau’aki ke faitokonia ngaahi komiti vai

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Fakatapu pe eni ki he Seá, pea ko u fakatapu ki he Hou’eikí mo e Fakafofonga ‘o e Kakaí. Ko u kole ke ‘omai, mālō ‘aupito e faingamālie ke fai pe ha ki’i fakama’ala’ala fekau’aki mo e vaí he ko e motu’á ni foki he tafa’aki ‘a e Potungāue Mo’uí. Pea ‘oku mo’oni pe ‘a ‘ene fakamalangá ko e tu’u foki ‘a e Lao ki he Vaí ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ‘oku pule’i ‘e he Minisitā ko ia ‘o e Fonuá fekau’aki mo e *Water Resources*. ‘A ia ko kinautolu ‘oku nau tokanga’i hono fakasi’isi’i, fakapotopoto’i hono ngāue’aki ko ē *resources* ko eni ‘i Tonga ní.

Pea ko e tafa’aki ko ē ki hono ngāue’aki ‘o e vaí ‘oku ‘i ai pe faha’i ‘oku tokanga’i ‘e he *Water Board*, ‘a ia ko e *Public Enterprise* mo e tafa’aki ko ē ‘oku ‘ikai ke a’u ki ai e taki ‘a e vaí, tokanga’i ‘e he Potungāue Mo’uí. Pea ‘oku ‘i ai ‘eku fakamālō lahi ‘aku ia heni ki he tautautefito ki he kau ‘Ofisakolo, ‘i ai pe mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, kau ai mo e kau Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé ‘oku mou tokoni ki he ngaahi Komiti Vaí. He ko e ‘ū Komiti Vaí ko kinautolu ‘oku nau hanga ‘o pule’i hono fakalele ko ia ‘o e vai ‘i he feitu’u. Ko e Potungāue Mo’uí ko ‘ene me’a pe ‘oku faí ko hono tokoni’i e fanga ki’i komiti ko ení ‘aki hono ako’i kinautolu, sivi ‘enau vaí ta’etotongi.

Ko e ‘asi ko ia he Lao ‘o e *Public Health* ‘e lava pe ke totongi ka ko e ‘uhingá pe ko e tokoni ke ‘oua ‘e faifaiangé kuo ‘i ai ha taimi ‘oku ‘ikai ke lava ha ki’i Komiti Vai ‘o totongi. Na’e ‘i ai pe fakakaukau ia kimu’a ke ‘ave ‘a e ngāue ko ení ki he *Water Board*. Pea na’e ‘i ai ‘a e fanga ki’i kolo na’e fokotu’u atu kiate kinautolu pe te nau tali lelei. Sea ne tokolahi e fanga ki’i koló ne ‘ikai ke nau loto kinautolu ki ai. Na’a nau loto pe nautolu ke nau fakalele pe nau fanga ki’i vaí.

Ko e anga ko ē hono fakatokanga’i ‘e he Potungāue ‘a e fanga ki’i kolo ko ení kapau na’e tonu ‘enau hanga ‘o fakalelé ‘enau fanga ki’i vaí ‘e lava pe ke ma’u ‘enau tupu ‘anautolu. Lava pe ke ma’u mo ‘enau vahe pea lava pe ke ‘i ai mo e silini ki hono *maintain* ‘aki ‘a e fanga ki’i vai fakakoló. Ka ko e ngaahi tu’unga faka, ‘i ai pe ngaahi kolo ‘e ni’ihi ‘oku nau lava lelei e ngaahi me’a ko iá. ‘Oku ‘i ai e ngaahi kolo ‘e ni’ihi ‘oku faingata’a. ‘A ia ko e ngaahi tafa’aki ko iá

‘oku mau kau atu leva e Potungāue Mo’uí hono tokoni’i pea fai mo hono *draft* ‘enau fanga ki’i *project proposal*. ‘Oku fa’a tokoni’i ai ‘e he ngaahi kupu tokoni hangē ko Siapani.

Kapau te mou fakatokanga’i ‘a Siapani, lahi ‘aupito ‘ene tokoni’i ‘a e fanga ki’i kolo ‘o fokotu’u ‘enau vai, keli mo ‘enau *wells* mo e me’a ko ia. Pea ‘osi ko iá pea toe fakalele mo ‘enau fanga ki’i mita. ‘A ia ko e anga ko ē vakai’i e ngaahi lipooti ko ení, hangē kiate au ko e ngaahi matāvaivaí ko e fanga ki’i komiti. Pea ko u faka’amu au ia ke tokoni ke tau ala kātoa ‘ikai ke ngata pē he Potungāue Mo’uí ka ko e kau ‘Ofisakoló, kau ai mo e kau Fakafofongá. He ‘oku ou tui ko e fo’i ‘elia eni ‘e lava ke tokoni ai e kau Fakafofongá hono fakamālohi’i e fanga ki’i kōmiti ko ení, ko ia pe Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamālō pe au ki he Minisitā ‘ene ‘omai e fakakaukau ko iá ka ‘oku ‘ikai ko e poini ia ‘etau talanoá ke tuku ‘a e ma’u’anga vai mo e mo’uilelei e kakaí ki he *discretions* ‘a e fa’ahinga ‘oku nau fakalele vaí. Ko u talanoa atu au ke ‘ai ha *mechanism within system*, he sisitemi lolotongá hangē ko e *Public Enterprise*. Ke ne hanga *operationalize* hono solova e palopalema ko iá ke tā tu’o taha. Sea ko e peesi 11

‘Eiki Palēmia: Kole atu pe Sea he

Paula Piveni Piukala: Peesi 11 he *bullet point* fika 7

‘Eiki Palēmia: Ke fakatonutonu atu pē ‘a e Fakafofonga, hangē ko e me’a e Nōpele ‘a ‘Euá. Kuopau ke mau ngāue ‘i loto he laó, ‘o hangē pe ko ē ko e me’a na’e fokotu’u atú ‘okapau leva ‘e fiema’u ke ‘ai ke liliu e Laó ko e me’a ia, ko e founga ia ‘e taha. Ka ko e hangē ko e lipooti atu ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí na’e fai e savea ...

<006>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Palēmia: ... ‘oku fie loto pē ngaahi koló ia ke nau fakalele ‘enau vai. ‘A ia ko e ‘oatu pe ia Fakafofonga ‘oku fai pē ‘etau ngāue pea ‘oku tau fakaongo pē ki he le’o ‘o e kakaí. Mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea ‘oku ou faka’apa’apa’i ‘e au ia ‘a e fa’ahinga fakamatala ko ē ka ko e fa’ahinga fakamatala ia ‘o e valungofulú mo e hivangofulú. Talanoa tautolu he *mechanism*, fanongo mai ki he *bullet point* ua, fā, ono.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Fika 6 ‘o e peesi 15, peesi 11 ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘O e lipooti 2023.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea ko e fakamatala ko ē na’e tuku atú na’e to’o atu he ‘Eiki Minisitā Mo’uí, to’o atu he Nōpele ‘Euá pea toki fakahoko atu he motu’á ni. ‘Oua ‘e fu’u sio

lalo pehē, ‘oku hangē eni ia ‘oku ke mea’i ‘e koe e me’a kotoa pē ka mau tōnounou kotoa mautilo. ‘Ai pē ke fakalelei ‘etau me’á mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau te tau fehu’i ki he kakaí pe ‘oku nau fiema’u e vai ‘oku pau mo mo’ui he taimi kotoa pē ko ‘enau talí ‘io.

‘Eiki Palēmia: Sai ...

Paula Piveni Piukala: Me’a ia ‘atautilo.

‘Eiki Palēmia: Toe ki’i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Hou’eiki mo ki’i me’a hifo ki lalo ē. Ki’i me’a hifo Fakafofonga he ‘oku ‘uhingá he ‘oku ke me’a pē ‘i ‘olunga ‘oku ‘ikai lava ‘o pule’i lelei ‘a e Feitu’u na he Falé ni ka koe’uhí ko homau fatongía. ‘Oku ou fokotu’u atu Hou’eiki, tau ‘unu mu’a. Ko ia ‘oku loto ke tali ení ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu’a.

Sea Komiti Kakato: Toki ‘omai ‘isiu ko iá ha taimi kehe.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki fakamolemole. Ko e ki’i fo’i poini pē eni koe’uhí ko e me’a na’e ‘ohake he ‘Eiki Minisitā ‘o e MIA ‘i he’ene pehē ko e ta’u eni ‘e 20 ‘a e lele ‘a e polokalama ko ení. Ko e me’a ‘oku ou toutou malanga aí ko ‘ene toutou ‘asi maí. Kapau ‘oku ‘i ai ha polokalama kuo ta’u 20 ‘osi totonu ke matu’otu’a fe’unga ia ke ‘oua toe hoko ha ngaahi palopalema pehē. Pea ‘oku ou fakamālō atu pē Sea ko ho’o fakatokanga’i mai ‘eku toutou malangá, kuo ke fo’i koe he fanongó. Sea ko ‘etau ‘i hení ko e langa fonua, ko ‘etau ‘i hení ko hoko hotau Falé ko e Fale maama, ke tau tokoni ki he Pule’angá, tau tokoni ki he kakaí, tau tokoni ki he Fale ko ení ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga!

Taniela Fusimālohi: Ko e taha eni ‘o e ngaahi matāmama ‘oku hā mai.

Sea Komiti Kakato: Fai mo ke a’u mu’a ki he me’a ‘oku ke me’a ki aí.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhingá Sea ko e me’a ko ena na’a ku tuhu’i atu ‘anenaí ko e taha ia ‘o e ngaahi matāmama pea ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke matu’otu’a fe’unga ai ‘a e polokalama ko ení he ‘oku lahilahi e ngaahi matāmamá kae ‘ikai ke loto tautolu ke fai ha ngāue fakalelei ki ai. Ko ‘eku hanga ‘o lave’í Sea, ‘oku ‘ikai ke paasi he Fale ni ia ha lao ke malu’i ‘etau kau ngāue ‘oku ō ki tu’apule’angá. Ko e me’a ‘oku ngāue ai ‘a e Pule’angá ia ko e fu’u *framework* pē na’e fai ‘enau felotoi ki ai mo ‘Aositelēlia mo Nu’usila.

‘Osi talamai he Minisitā ko ení, ‘oku lahi ange lelei ki Nu’usila mo ‘Aositelēlia ‘ia kitautolu pea ‘oku ‘uhinga ia ki he me’a tatau. Ka ‘o kapau he ‘ikai ke tau felotoi tautolu ke tau tau’atāina ‘o lea ki he me’a ko ē ‘oku tau ala, tau ala ‘omaí ka tau hanga ‘e tautolu ia ‘o tāpuni pe ia ‘o tuku pē kitautolu ha ngaahi fakakaukau lelei Sea pea ‘oku ou talaatu Sea, tau hanga ‘etautilo ia ‘o puhi’i e ki’i te’elango na’e mei mo’ui ‘o ne fakamaama atu hotau hala ki he kaha’ú.

Sea ko e peseti ko e vaeua hotau kakai 'oku 'i lalo ia he, 'i he ta'u 25. Ko e 'ai ke nau omi he 'aho ni ki fe'ia? Ko e taha eni 'o e ngaahi me'a ko e 'oku tau feinga ke tau talanoa'i, ko e halafononga eni. Ka 'ikai ke ma'u ha ngaue ko u 'osi talaatu 'i he Tu'apulelulu 'a e me'a ko eni 'oku ou lau ko e fonua lotomamahi taha 'i ma'amaní 'i he fakatu'utu'ungá 'oku tau fika 14. Ko e ha e 'uhinga 'o e loto mamahi 'a e fonua? Koe'uhí ko e 'ikai ke ma'u ha ngaue, 'ikai ke ma'u ha faingamalie. Ko e me'afua lelei ia ki ha Pule'anga 'a e *employment rate*.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e kole tokoni pē ki he Fakafofongá. Pea ke toki 'omai mu'a e lipooti ko iá ki he Falé ke fai ha me'a ki ai na'a tokoni ki he fakahoko fatongia. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea fu'u lahi e 'eke lipooti ia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai kae ...

Taniela Fusimālohi: Mou me'a atu 'o lau he ko 'oku ...

'Eiki Palēmia: 'Oua 'e ha'u pē 'o talamai ko e lipooti A, lipooti B.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga. Fakafofonga!

'Eiki Palēmia: 'Omai ki heni!

Sea Komiti Kakato: 'Ai ke mou fetokoni'aki pē hetau feme'a'akí. Me'a mai e Feitu'u na 'a e lipooti ko iá pea 'omai ke me'a ki ai 'a e Hou'eikí. 'I ai mo e lipooti 'e taha 'oku 'i he Minisitā Leipá 'omi mo ia ke feme'a'aki ki ai ke me'a ki ai e Fakafofonga Tongatapu 7. 'Oku ou pehē 'oku fe'unga ē.

Taniela Fusimālohi: Sai pē Sea ka u faka'osi atu koe'uhí ko e me'a ko ení pea ko u kole fakamolemole atu pē he'etau nofo fuoloa hē ka ko e me'a ia 'oku ma'u ai e fo'i mā 'a e ngaahi fāmilí masivá. Ko e pehē ko ē 'oku ha'u hangatonu ki he ngaahi fāmilí 'oku to'o tukuhau 'a e Pule'angá mei he taimi 'oku nau o ai ki falekoloa mo e seniti ko ení. 'Oku nau o 'o totongi 'aki 'a e laiseni 'oku toe fakafoki mai 'e he Pule'angá ia 'a e vaeua 'o e meimei 300 tupu miliona 'oku 'omai he kau toli he ta'u kotoa. Tau fakamālō ki he'enau o 'o hela kae tētē hotau vaká.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki, 'ai pē ke fakapotopoto homou feme'a'akí. He 'ikai ke me'a mai ha toli ia 'o tukutuku pē 'ene silini. Kuo pau ke ne ngaue'aki hangē ko e founa ko ē 'oku ke me'a ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia eni Sea ka ko 'eku feinga ke fakatonutonu 'a e halafononga 'o e pa'anga ko iá he 'oku 'osi a'u ia ki he 30 tupu miliona. 'Oku mo'oni e talanoá ia ka 'oku nau 'ave ki fē? 'Oku 'ave ki he ngaahi me'a ko eni 'oku talanoa ki ai. 'Oku totongi e CT peseti 'e 15, 'oku nau totongi 'a e ngaahi laiseni, ko e me'a ki he uafú ...

<001>

Taimi: 1520-1525

Taniela Fusimālohi: ... uafu mo e tute, 'oku to'o 'inasi ai 'a e Pule'anga ke fakahoko atu 'a e fatongia ki he kakai pea ko e me'a ia 'oku mahu'inga ai 'a e me'a ko eni ke tau nofo'i 'o talanoa

ka tau hoko hotau Falé ko e Fale maama, hoko hotau Falé ko e Fale ke langa fonua, kapau te tau fehu'i 'ata'atā pē tautolu ta ko e Fale tali fehu'i pē eni ia,

Eiki Palēmia: Sea, 'a ia ko e, fie fakatonutonu pē Sea.

Taniela Fusimālohi: ... 'ikai ke u toe sio atu au pē ko e hā leva 'a e poini ke tau ō mai 'o talanoa kapau 'oku tau tali fehu'i 'ata'atā pē.

Eiki Palēmia: Sea, pē 'i tuku pē ā ia, 'oku 'ikai pē ke fanongo mai ia ki ha taha.

Taniela Fusimālohi: Ko e fehu'i 'oku 'ikai ke ne solova 'e ia ha me'a Sea. 'E fehu'i 'e solova 'a e me'a ia 'i he fakakaukau, kapau te tau fetali'aki fehu'i pē tautolu pea tau ngata ai, pea tāpuni 'a e ngaahi lipooti kae 'ikai ke tuku 'i he tepile 'a e anga 'o e fakakaukau, 'e tuai 'etau a'u ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a Fisi, 'i ai 'a Ha'amoā mo Papua Niukini 'i he 'aho ni.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai 'a e kongā 'etau tu'utuuni, 'i ai 'a e kongā 'etau tu'utu'uni kapau leva 'oku mahino kiate au 'a e *issue* ko ia pea 'oku tu'utu'uni mai 'e he tu'utu'uni kiate au ke fekau 'a e Feitu'u na pē ko ha taha Mēmipa hiki pea 'oua na'a ke toe fakakikihi ki ai. Pea 'oku tonu leva ke ke hiki koe'uhi ka tau nga'unu kimu'a, he kapau 'ikai, vilo, vilo pea te ke hangē leva 'a e Feitu'u na ia ko ha fo'i me'alele manakoa 'oku ke vilovilo pē koe 'oku 'ikai pā ha fo'i va'e ia.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, 'oku ou tui kuou toe foki pē ki ho'o poini kimu'a ke ta'ofi 'e koe ia 'a e ngaahi malanga. 'Oku 'i ai pē homau fatongia ke 'oatu 'a e me'a 'oku mau 'ilo, ki ho Fale.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke u ta'ofi, ke me'a hifo angé ki lalo, mou me'a kātoa ki lalo. 'Oku 'ikai ke u ta'ofi ha malanga, me'a ki lalo Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke u ta'ofi ha malanga, ka 'i ai leva ha malanga ha *issue*, ha me'a felāve'i mo ha 'i he feme'a'akí, ka 'oku mahino ki he Sea, 'o a'u ki he Sea 'o e Fale Alea, pea 'oku ou kole atu au kuo 'osi mahino ia, ka tau 'unu ā. He ka 'ikai, 'e lele pē e akonaki 'i he me'a tatau kae hili ko ia Hou'eiki mou 'osi mea'i pē 'emoutolu ia 'oku 'ikai ke tau kau kitautolu ia he palopalema ko ē 'oku ō atu ai ki muli. Hoko pē ia, pea 'oku me'a fakafo'ituitui, me'a ia 'a e mali mo e mali.

Na'e 'i ai 'a e me'a 'e taha na'e 'omai mei Siapani ko e fiema'u 'a e toko 500000 ke 'ave, 'ave 'a e ni'ihī 'oku 'ikai ke kau 'i he mali, hanga 'e he Pule'anga 'o fakatokanga'i pea 'ikai ke nau loto ke fai 'a e me'a ko eni he'e 'auha hotau kakai 'i he ō ai ki muli. Ko e me'a ia 'oku totonu ke mou fakakaukau fakalelei pē ki ai kau Fakafofonga 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o ta'ofi kimoutolu he me'a, ka oku ou ta'ofi pē moutolu he 'uhinga kuo fe'unga ā 'a e *issue* ko ia ka tau hoko atu. Hū mai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 7, fakalukufua pea kole tuku ā ia ka tau 'unu atu ki ha me'a 'e taha, ka 'ikai te mau hoko pē ko e ni'ihī fanongo, pea teu hoko pē ai ko e tokotaha, ko ia atu pē, ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea fakamolemole pē Sea ke toe 'omai pē ha ki'i miniti 'e taha ke fakakakato 'a e anga 'a e faka'amu 'a e motu'a ni ki he lipooti ...

Sea Komiti Kakato: 'Io, 'e 'oatu pē ia.

Paula Piveni Piukala: Kātaki pē Sea, Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakalave he ko e ‘uhinga he ko e ‘u me’a eni ia ‘oku ‘ikai ke tuputupulefonua’i ia, ko e *bullet point* ko eni 2, 4, 6, 8, 9, pea ‘oku toe ‘asi pē ia he peesi 11 ‘i he lipooti mahalo ko ia pē ‘a 9.

Te u hanga pē ‘o fakalea’i ē ko e ‘uhinga he ‘oku loloto ‘a e fakakaukau ‘oku ‘omai ko eni, ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki hono savea’i ‘a e ngaahi fale faka-fiemālie ‘e 15 ke fai hano tokoni’i ke lomi’i kae ‘oua ‘e toe ‘utu vai ‘o lingi, hūfanga ‘i he fakatapu, feinga ai pē ki he mo’ui lelei ‘a e fāmili.

Sea, tatau ai pē ia pē ko e hā ‘a e fa’ahinga seti mamafa tahá ka kovi ‘a e vai he ‘ikai pē lomi’i ia. Ko e poini ‘oku hanga hake Sea ‘a e fekaukau’aki ‘a e mo’ui lelei, ma’u’anga vai, mo e *flush* ‘o e *bathroom*, te ne hanga ke fakakaukau’i he ko e poini ‘oku ou ongo’i ‘aupito ‘a e mafasia ‘oku ‘omai mei he ngaahi kolo. Ka ko e poini ‘oku ou ‘ohake Sea, ke hoko ia ko e fatongia ‘o e Fale ni, pea mo e Pule’anga ko hono *address* ‘e he patiseti ‘a e ma’u’anga vai, tā tu’o taha, tā tu’o taha.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē ke u tokoni pē ki he Fakafofongá kātaki. Sea ko e lipooti ko eni ‘oku fuoloa hono fa’u Sea, pea ‘oku ‘osi fai ‘a e feinga ia ‘o ma’u ‘a e ki’i tokoni, ma’u ‘a e ki’i koini. Pea ko e ngaahi fale ia ko eni Sea, ‘e langa ia Sea, mālō, ka ‘oku ou tui tatau au pea mo e Fakafofonga hono faka’asi mai pē. Pea ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga, ‘ai ke langa ‘a e ngaahi fale kātaki. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Piveni Piukala: Mālō Sea, pea ‘oku ou fakamālō ‘i he faingamālie, fakamālō pē ‘oku te’eki ai ke ke tuli au he ‘aho ni, he toutou fakakikihi atu ‘a e mo’oni’i me’a, ko hono faingamālie Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai. ‘Oku ke mea’i, ‘oku ‘ikai ke totonu ke mau fai pehē mautolu.

Piveni Piukala: Ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko moutolu pē ‘oku mou fai pehē pea ‘oku mau ongo’i leva ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha’o me’ime’i toka’i pea ko e me’a ‘oku hoko ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Paula Piveni Piukala: ...Tēpile ko ē ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ko e Feitu’u na. Ko e me’a pe ‘e hoko ‘e ‘alu pe 1, 2, 3 pea tuli leva ‘a e Feitu’u na kitu’a, ka ‘oku ‘ikai ke totonu ke mau pehē. ‘Oku mau faka’apa’apa atu pe. Ka ‘oku mou fu’u anga ta’efaka’apa’apa ‘aupito ‘aupito kia mautolu faifatongia. Hou’eiki ko u kole atu mu’a ke tau tali mu’a ia.

Lord Nuku: Sea tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku kau mo e ‘Eiki Nōpele ko eni ‘oku ke holiholi mai kiate au Hou’eiki Nōpele.

Fehu'i koehā 'a e ngāue Pule'anga kuo fai ki he ngaahi fiema'u 'ohake he ngaahi Lipooti 'A'ahi Fale Aleá

Lord Nuku: Me'a ē, ko 'eku 'uhinga 'eku fakahoha'a 'a'aku ia Sea. 'Oku 'i ai e fo'i me'a ia 'e tolu pe fā 'oku tatau ai e 'ū vāhenga kātoa. Talu eni e ta'u ia 'e fiha 'oku 'ikai ke hanga he Pule'anga ia ke nga'unu ke 'uhī ke tau 'a'ahi atu ko eni ko ē hoko 'oku pehē mai e kakai sai e ma'u'anga vai, pea sai mo e hala. Kapau 'e lava he Pule'anga ke feinga'i ke to'o e ngaahi fo'i fiema'u ko ia mei he kakai. Sea 'oku ha'u ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea lava pe ke u tokoni ki he Fakafofonga kātaki.

Lord Nuku: 'Io sai pe.

Sea Komiti Kakato: Tali pe?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pē ki he Fakafofongá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e Pule'anga ko eni Sea ko 'emau ta'u hono ua pe eni 'alu eni ta'u hono tolu. Ko e me'a ko eni ko ē 'oku tukuaki'i'aki e.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā 'oua 'e toe fai e 'ai tokotaha fo'ou au. Fai mai koe 'oku ke 'osi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tukuaki'i e Pule'anga 'i he me'a na'e fai 'i he ngaahi Pule'anga kuohili Sea. Pea kapau leva te mau ō mai mautolu ki heni 'o fua e kanongatāmaki 'o e ngaahi Pule'anga kuohili Sea. 'Oku 'ikai ko ha tu'utu'uni eni ia 'oku fakapotopoto Sea. Koe'uhī ko e fa'ahinga tukuaki'i ko eni Sea 'oku 'ikai ke ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a hifo lōua ki lalo. Hou'eiki ko u kole atu mou ngāue'aki mai pe me'a kuo mou 'osi matu'otu'a moutolu he Fale ni ke mou fai e ngāue 'oku 'ikai ke toe talamai ko e tangata fo'ou au. Mahalo ko e tangata fo'ou pe hūfanga he fakatapu Fakafofonga 14 toki me'a ni mai. Moutolu kātoa ko eni mou 'osi mea'i lelei pe. Pea ko u kole atu 'Eiki Palēmia mo ho'o kau Minisitā 'oua toe ngāue'aki e founa ko ia ko e toe tuhu ki he Pule'anga kimu'a. Mou ngāue pe moutolu he 'oku mea'i pe ia he Hou'eiki pea mo e kakai e fonua, mou mea'i lelei pe ngāue ko ia. Ko e hā leva e me'a 'oku fiema'u he Feitu'u na 'Eiki Nōpele totonu he hanga he Pule'anga 'o hā?

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē 'oku ou fiema'u ko ē ki heni, he ko e me'a ko eni ko e ta'u eni 'e fihangofulu 'oku ke mea'i. Ko e hā ha ngāue kuo fai ke tau 'a'ahi atu ko eni pea talamai 'oku sai e vai ia. 'Oku 'ikai ke to'o 'e he kaume'a ko ē 'a e fatongia? Ko e 'uhinga pe ko e fakatokanga, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē 'oku nau fai 'enautolu 'a e fatongiá he me'a kehekehe. 'Oku ke mea'i pe Patiseti na'a ke fa'a malanga he *cater* fēfē kapau 'e to'o e *cater* kae 'omai e vai. Ko 'eku 'uhinga atu ke kole ki he Pule'anga ke nau fai ha me'a ki he 'ū me'a ko ē 'oku tatau ai.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Pehē ko ē 'a e 'Eiki Nōpele talitali pe 'oleva ke me'a hifo ki lalo ka u toki hoko atu.

Lord Nuku: Fakafeta'i.

'Eiki Palēmia: Mālō, ko e fakatonutonu ia Sea na'e toki 'osi eni e tufa ngaahi tangikē 'e 100 tupu 'a e vāhenga kotoa 'o Tongatapu ni 'osi fakakakato e fiema'u 'a Niua, 'osi fakakakato mo e fiema'u 'a 'Eua. Ka ko e 'uhinga pe eni ia.

Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea kae fakatonutonu atu pe Palēmia. Kātaki 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai ki'i lisi ko e toko 110 pe mahalo ko e toenga ia mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki mou fakamolemole tonu pe fakatonutonu e 'Eiki Palēmia toki fakamanatu ho'omou me'a ko ia kitu'a ka tau 'unu atu mu'a fakamolemole.

'Eiki Palēmia: Mālō, mālō Sea sai pe.

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a 'e taha, 'oku 'i ai pe mo'oni 'a e me'a 'oku 'ohake he Fale ni Hou'eiki ke mou fakatokanga'i e me'a ko ia. Ko mautolu ko eni mei 'utā he vai 'oku mau tokanga 'oku 'i ai pe mau komiti vai me'a ko ē 'oku me'a mai he Minisitā Mo'ui 'oku mo'oni ia. 'Oku lava pe he komiti vai 'o fakalelei'i pe vai. 'Oku mau ilifia mautolu ka mau kau mai he vai 'a Neiafu he 'oku 'i ai e CT pea ko e taimi pe ko ē tu'usi 'ikai pe toe fakamolemole e Potungāue Vai ia. Ko e fanga ki'i vai he kolo 'e fai pe kole pe kole pe kole pe 'o lava 'o fakahoko.

'A ia ko honau fanga ki'i 'ulungaanga pe 'anautolu pe ka 'oku nau tokanga ki hono tokanga'i 'a e me'a ki he vai. Ko e me'a ko eni ki he *bathroom* Hou'eiki ko e fu'u me'a pe ia 'oku faingofua, kapau 'oku 'ikai ke me'a 'oatu ha ni'ihi ke ako'i ki hono 'ai he 'oku malava pe ke 'ai e 'ū me'a ko ia 'o malava. Ka 'oku 'ikai ke u fa'a lava ke u tipeiti he 'oku ou lave'i 'oku 'i ai hoku fatongia. Fokotu'u pea poupou? Ko ia 'oku loto ke tali 'a e

Lord Nuku: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Me'a mai ke u ki'i mālōlō ki lalo kae fai e me'a ko ē pea ko u ...ko e 'uhinga pe 'eku fakahoha'a atu fo'i me'a pe 'e tolu 'oku mahu'inga heni, fakaivia e ngoue...

<003>

Taimi: 1530-1535

Lord Nuku : na'e vahe'i he Fale ni 'a e pa'anga ke fakaivia 'aki fou he pangikē. Hala ia 'osi ia 'a e ngoue. Kapau ko e tu'unga vāhenga ē ko ē 'oku 'omai ko ē ke o ko ē mātu'a 'o fai'aki 'a e kole nō ko e pa'anga 'e 2, Sea he 'ikai ke tali ha kole ia. Ka ko e me'a ia 'oku fai atu ko ē ki ai e tokangá fakaivia e ngoué he na'e 'i ai e ngāue 'a e Fale ki ai. Ko e vai pea mo e halapule'anga. Ko e 'u me'a kehekehe ko ē ka sai e tolu ko ē, ko u tui 'oku fakalaka lahi e fonua. Ko e 'uhinga pē ia 'a e ngali fakalōlōá he 'oku fai e fetukuakí kapau 'oku ai ha lao 'oku tonu ke fakatonutonu, fakatonutonu. Kae 'oua te tau nofo 'o ta'utu mo mou feme'a'aki pē kae 'ikai ke fai ha ngāue ke fakalalaka'i 'a e 'u palopalema ko eni Sea.

'Eiki Palēmia : Sea, kole pē ke u ki'i tali vave atu pē ko e 'uhinga kae hoko atu e Fale. 'Io kapau 'e pehē 'e fai ha savea he 'u ngaahi vai 'a e 'u kolo, he 'oku nau loto ke tuku mai 'a e vai ke fakalele 'e he me'a. Hangē ko ē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpelé ko e 'uhinga kae liliu ā 'a e lao ki ai. Hangē pē ko ē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, na'e lahi 'a e ngaahi savea kimu'a 'oku loto pē ngaahi koló ia ke nau fakalele pē 'enau vai. Ka 'o kapau ko ha me'a ia ke fai ha sio ki ai, pea 'oku 'atā pē ia 'oku faingofua pē ia Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Nuku : Sea ko e tali mai pē ia he vai. Fēfē 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai he me'atokoni mo e me'a ko ia he ngoue. Na'e vahe'i 'e ho Falé e silini ki ai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha feme'a'aki ia ki ai.

'Eiki Palēmia : Sea mālō toki 'omai ha tohi fehu'i 'a e Nōpelé ko e 'uhinga ka tau nofo pē ki he 'asenitā pea 'oku ou pou pou atu ai ki he..

Lord Nuku : Sea 'oku 'ikai ko ha tohi fehu'i eni ke 'oatu. Ko e me'a eni 'oku tohi'i mai he me'a ko eni.

'Eiki Palēmia : Peesi fiha 'Eiki Nōpele kātaki.

Lord Nuku : 'Anenai he fika 6..

'Eiki Palēmia : 'Ai angé fika 6 Kalake kātaki.

Lord Nuku : Tali si'i hifo mu'a ko e Seá 'oku ou fakamalanga ki ai, ko e taumu'a ia he Fale.

'Eiki Palēmia : 'Ikai ko e 'uhingá ke u sio ki ai ki ho'o fehu'i 'uhingá ke u lava 'o tali lelei atu.

Lord Nuku : 'Io, na'e 'ohake he lipooti ko ia 'anenai 'a Puke.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i me'a hifo 'Eiki Palēmia ē.

Lord Nuku : Faito'o konatapu..

Sea Kōmiti Kakato : 'Osi 'a Puke ia ē.

Lord Nuku : 'Io 'anenai ia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Lord Nuku : Ka ko e 'uhinga ko e fehu'i mai ko ē na'e 'ohake ai 'a e me'a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Kumi hake angé Kalake na'a 'oku ai ha me'a 'oku felāve'i mo e ngoué ke makatu'unga ai e me'a ko ē ..

Lord Nuku : Fakaivia 'o e ngoue, mei he Fale ni mo e Pule'anga. Ko hono fakaiviá 'oku taha pē 'a eni ko ē na'e 'i he patiseti na'a tau hanga 'o vahe'i ai 'a e silini. Ka ko 'eku fehu'i

ko ia he ‘aho ni ko e fē e Pangikē Fakalalakaká ke fai e fakaivia ko ia, mo e tu'utu'uni ko ia na'e fai 'e he Fale ni ke fai'aki. Kātaki Sea 'oku 'ikai ko ha...

Sea Kōmiti Kakato : Ko Haveluliku na'a nau kole ki ai ha fale *pack* ē.

Lord Nuku : 'Uluaki tō ha fu'u manioke kae toki 'ai 'a e fale *pack* Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ka mou me'a ki hē Hou'eiki ko 'eku 'oatu ko eni koe'uhi ke vaka mai ai ho'o me'a 'a e Feitu'ú na. 'Oku ke me'a mai he me'a 'oku 'ikai ke 'asi ia heni.

Sea Kōmiti Kakato : Sea, tokanga ki ho'o ngāué he na'e 'asi mai he polokalama 'anenai he 'a'ahi. Kapau te u foki 'o kumi e me'á peau 'oatu e peesi mo e fo'i fika peau fakahoko atu kia koe.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole pē...

'Eiki Minisitā Pa'anga Ka u ki'i tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko u kumi pē 'e au koe'uhi ke hoko atu ai e feme'a'aki.

Lord Nuku : Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Lava ke u ki'i tokoni atu pē Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Ngaahi polokalama Pule'anga ke fakaivia 'aki sekitoa ngoue

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Mēmipa e Fale Alea. Ke u ki'i tokoni pē ki he lave mai ki he me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele fekau'aki mo e ngaahi fakaivia ki he ngoue. 'Io 'oku lahi 'aupito pē foki 'a e ngaahi fakaivia kehekehe ia. Ko e taha ē ko e pa'anga na'e 'ave ki he tuku ki he Pangikē Fakalalakaká fai mei ai e nō pea 'oku kei 'atā pē 'a e ngaahi nō. Ka 'oku fai foki e totongi mei he, ko e pa'anga foki ia 'oku vilovilo pē koe'uhi ke fai mei ai 'a e ngaahi nō kehekehe.

Tānaki pē ki ai 'oku 'i ai foki mo e tokoni fakaivia ia 'oku 'i ai pē kau ngoue ia 'oku nau ō hangatonu pē ki he Potungāue Pa'angá pea 'oku 'i ai pē ngaahi tokoni 'oku fakahoko ki he kau ngoue 'ai 'enau fiema'u 'enau ngaahi misini fiema'u mo e ngaahi me'a kehekehe pē 'o tokonia kinautolu mo fakaivia, koe'uhi ko 'enau ngaahi ngoue. Pea 'oku lahi pē mo e ngaahi tokoni kehekehe ia 'a e Potungāue Ngoué mahalo 'e toki me'a ki ai e Minisitā Ngoué. Ka ko e kau he ngāue mahu'inga taha ia 'oku fakahoko 'e he Potungāue Ngoué he taimi ni ko hono teuteu'i 'a e palani 'a e Potungāue ki he kaha'ú pea 'oku lolotonga. Ko 'eku lave'í 'oku fai e talanoa mo e ngaahi tukui koló mo e ngaahi tukui motú ki he palani ko ia. Ka 'oku ...

<004>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... lolotonga 'i ai pē e ngaahi polokalama fakaivia tatau pē 'i he

kakai tangata mo e kakai fefine ki he ngoue mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Sea, ko e me'a te u kole atu ā 'e au te u kole atu au ia ke ki'i mohetolo mu'a eni kae toe foki mai e me'a 'o 'omai 'apongipongi ke 'uhī he 'oku ko e fakamatala ko ē 'oku 'omai 'o lele lelei e fonua. Ka 'oku 'ikai. Tatau e fakamāketi tatau e polokalama tokoni ki he ngoue tukukehe e tokoni ia 'a ē ko ē 'oku fai ko ē ko ē mei he fakavāhenga. Ka ko e 'uhinga ia ko ē ko 'eku kole atu 'a'aku ia ki he Feitu'u na. Kapau 'oku ke pehē 'e koe ke pāloti'i ka ko e kole atu he 'uhī 'oku 'ikai ke fai ha femahino'aki he fo'i me'a ko eni ki hono fakaivia e kau ngoue mei he Pangikē Fakalalaka 'aki 'a e silini na'e paasi he Fale ko eni.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga? Ki'i tokoni mai ange.

Lord Nuku: Na'e ai ha pa'anga na'e paasi 'e he Fale ni ke tokoni 'ave ki he Potungāue Ngoue ke tokoni ki he kau ngoue? Mo e ngaahi mo e ngaahi kautaha taautaha?

Sea Komiti Kakato: Me'a mai ange 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Lord Nuku: Ko 'eku tala atu 'io.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io ko ia Sea hangē pē ko e me'a nau lave atu ki ai 'anenai ko e pa'anga ko ia 'oku 'i ai pē pa'anga he Pangikē Fakalalaka 'oku fai 'aki e tokoni ko eni ki he ngaahi, 'ikai ko e ngoue pē foki ka ko e ngaahi sekitoa kehe na'e hā pē ia he patiseti he taimi ko ē na'e fakahoko ai he taimi ko ia. Pea mo e ngaahi ngāue kehe pē 'oku tokoni pē ki ai mo e Potungāue Pa'anga hangē ko ē nau fakahoko atu 'a ia 'oku fai pē 'a e fakaivia ko ia ko e pango pē foki he 'oku mahalo 'oku 'i ai pē ha ni'ihi 'oku 'ikai ke nau 'oku 'ikai ke nau tofanga he monū ko ia ka 'oku 'i he ngāue ko ia.

Ka 'oku fai pē 'a e talanoa mo e ngaahi kosilio ngoue mo e ngaahi 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi komiti 'oku kau mai ki ai 'a e ngaahi kosilio ngoue. 'Oku fakahā ai e ngaahi me'a 'oku nau fiema'u pea 'oku fakahū ange 'o fai e 'a e sio ki ai. Ka ko e ngaahi me'a ko ia 'oku hangē ko 'eku vakai ki ai 'a ia ko e ngaahi me'a eni 'oku hoko ma'u ai pē he taimi kotoa 'oku 'i ai pē e ngaahi fiema'u kehekehe ka 'oku fai pē 'a e feinga ke fakakakato 'a e ngaahi me'a ko ia Sea mālō.

Lord Nuku: Sea ko 'eku ko e me'a ko eni ko ē 'oku fakahoko mai mei hē ko e malava ko ē ke ma'u he 'e tama ngoue 'ene nō. 'Oku tokolahi ange e kakai ko ē 'oku nau fiema'u 'oku 'ikai ke lava. 'Uhī ko hono taimi totongi he 'e tō pē foki e fu'u 'ufi ia he 'aho ni ko e fu'u manioke talamai ia ke kamata totongi ia he uike kaha'u. 'Oku 'i ai e 'ū 'uhinga pehē he ngoue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na 'a e tokoni 'a e ...

Lord Nuku: Kapau 'e tokoni mai ke tanu e hala ko ē 'o 'Eua mahalo te u tui ki ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mahalo ko e me'a ia na'e 'ai ke fai ki ai e tokoni Sea.

Sea Komiti Kakato: Anga fēfē ho'omo feme'a'aki he ngoue pea afe ki 'Eua?

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ko ha ‘ai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, me’a na’e ‘ai ke u tokoni ai ki he Fakafofonga.

Lord Nuku: Ko e ‘ai tanu hala.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u tokanga atu au Sea ki he tālanga’i mu’a e lipooti ‘a e motu’a ni pea mo e vāhenga kae tukuange atu e me’a ia ‘a e pangikē ke toki ai hano taimi ‘o’ona mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pē ke u ki’i, ke u ki’i tokoni atu mu’a he *issue* ko eni he ‘oku mahino kiate au ‘a e me’a ‘oku taukave ki ai ‘a e ‘a e Nōpele mei ‘Eua. He ko eni Sea ‘uhinga foki he ‘oku ‘ohake ‘a ia ko e fakalea to’u Fale Alea eni ‘e fiha mo e te’eki lava ke ma’u ha solova’anga e palopalema. Sea ko e *issue* ko ē ‘oku ‘ohake he Nōpele ko ē mei ‘Eua ‘oku ‘ave ‘e tautolu e silini ki he Pangikē Fakalakalaka pea ‘oku nau hanga pē ‘e nautolu ia ‘o *operationalize* e seniti ko ia ‘i he *formal* sekitoa.

Ko e sekitoa ko ē ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua ‘a e *informal*. ‘A ē ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane me’a malu’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane vāhenga pau. Pea tau ‘ave ‘e tautolu e pēseti ‘e 1 pēseti ‘e 4 ko e fa’ahinga pē ia ko ē ko ē ‘oku ‘oku *qualify* ki ai ‘a e fa’ahinga ‘oku ‘i ai ‘enau me’a malu’i. ‘A ia ko e kau pisinisi pē ia ‘oku ‘osi tu’u lelei pē nautolu. Pea mo e ‘i ai mo ‘enau vāhenga pau.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu Sea. Ko fē kongā ko ē he Lipooti ‘a Tongatapu 9 Sea?

Paula Piveni Piukala: To’u Fale Alea eni ‘e fiha mo e te’eki ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko fē me’a ko ē he Lipooti ‘a Tongatapu 9 Sea?

Paula Piveni Piukala: Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai lava he Pule’anga fakalahi e patiseti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e Fale eni ‘o e Feitu’u na Sea pea kapau te nau ō mai ...

Paula Piveni Piukala: Ke fakaiivia e sekitoa ngoue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘O tālanga’i ‘a Tongatapu 9 he me’a ‘a e pangikē Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku fakapotopoto ia Sea mo ho’o Fale Sea.

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai lava Pule’anga fakalahi patiseti ke fakaiivia sekitoa ngoue

Paula Piveni Piukala: Sea. Ko u kole fakamolemole pē ki he Minisitā ka ne lau pē ‘ene lipooti fehu’ia ‘uhinga ‘ikai lava he Pule’anga ‘o fakalahi e patiseti ke fakaiivia e sekitoa ngoue. A’u ki hono fakamāketi’i e ngoue.

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea uta ki muli.

'Eiki Palēmia: Hangē ko e ...

Paula Piveni Piukala: To'u Fale Alea eni 'e fiha mo e te'eki lava ke ma'u ha solova'anga ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni Sea.

<005>

Taimi: 1540 – 1545

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ē

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu eni Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu eni Fakafofonga

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke tuhu ki ha Pule'anga pe ko e Pule'anga atú pe ko e Pule'anga kuo 'osí. Ka na'e 'osi tali atu 'e he Minisitā Pa'angá ha e me'a na'e fai. Kapau 'okú ke ta'efiemālie ki ai ko e me'a ia 'a koe. Ka ko e founa eni na'e fai'aki e ngāué ko hono 'ave e seniti ke nau hanga 'o fai e *due diligence* ke lava 'o nō atu mo lava 'o tānaki mai 'i ha pēseti ma'ulalo.

Paula Piveni Piukala: Sea

'Eiki Palēmia: Tukukehe pe ngaahi tokoni houa palaú ia Sea

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i fakatonutonu Sea, ko 'eku fakatonutonú Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku palopalema 'aku ia mo e fakaivia ko ē. Ko e kakai ko ē ko e 'oku ou ha'u 'o fakafofonga'i ko kinautolu 'oku palopalemá, 'oku 'ikai ko au. Ko e palopalema 'a e kakai ko ē ko e 'oku talamai 'oku fakaivia 'e he sekitoa taautahá.

'Eiki Palēmia: Ko u tui mahalo kapau 'oku

Lord Nuku: 'A eni ko ē na'e fakahoko atu 'anenai

'Eiki Palēmia: 'E Sea ko 'eku fakatonutonu atu pe 'aku ia, kapau ko ena ia 'oku toki 'ohake ia 'e he Fakafofonga 'Euá 'a e kakai 'oku fakafofonga'i 'e he Nōpelé. Ko e 'uhingá ke tau 'ai mu'a e ki'i līpooti ko ení ka tau hokohoko atu pē. Mālō Sea.

Lord Nuku: Sea, ko e 'uhinga 'eku 'oatú Sea he 'oku fehu'ia 'a e 'ikai lava 'e he Pule'angá 'o fakalahi e patisetí ke fakaivia e sekitoa ngoué. Ko ē 'oku tohi'i mai ko ē, ko e 'uhinga ia 'eku 'oatú. 'Oku 'ikai ko au 'oku palopalemá ko e kakai ko ē 'i tu'a ko ē 'oku nau, ko 'enau ma'u'anga mo'uí ení.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea 'oku tatau pe mo homau vāhengá 'oku 'i ai pe kakai 'oku 'i ai 'enau mo'uí'anga he ngoué. Fai pe e lelei tahá ki ai kapau 'oku tau talanoa'i ā 'etautolu e *budget statement* e ta'u fo'ou pea tau 'ai ā tautolu kae tuku ā e 'ū līpooti fakavāhengá ia.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, kātaki fakamolemole pe ki he tangata’eiki Palēmiá. Ke u hanga ‘o paasi fēfē ko ē koe’uhí ‘oku ‘omai ‘uli’uli mo hinehina. ‘Oku ‘ikai lava ‘e he Pule’angá ke fakalahi, ko e me’a ia ‘oku ‘omai meí he kakaí Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku tatau pe ‘e Nōpele mo e ngaahi fakalea ‘oku fiema’u ‘e he ni’ihi he’etau ngaahi lipootí ‘oku ‘ikai ke tau pehē ‘oku tau tōnounou ai ha Pule’anga ‘e taha pe Pule’anga kimu’a pe ko ha Pule’anga pe. Ka ‘oku tau feinga ke solova e palopalema ko iá, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke tau tafoki pe ‘o tuhu takai holo ‘ai pea iku tuhu e fo’i tuhu ha taha.

Lord Nuku: Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga atu au ki ha Pule’anga. ‘Oku ou ‘uhinga atu au ki he Fale Alea ko ení

‘Eiki Palēmia: Kapau pe Fakafofonga Nōpele kapau te ke me’a pe ki he minití ‘oku ‘asi pe ai, ho’o toutou me’a pe fekau’aki mo e Pule’angá. Pea ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pe ‘aku eni ia ki he Pule’anga ko ení.

Lord Nuku: Sea, kātaki fakamolemole te’eki ai ke u fakahoko atu ‘e au ha me’a ki ha Pule’anga.

‘Eiki Palēmia: Me’a atu pe ki he minití ‘Eiki Nōpele

Lord Nuku: Ko ho’omou Minisitā pe ‘oku me’a mai, ko e Pule’anga ko ení ko e ta’u pe eni ‘e 2

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ko e hā ho’omo vā ka ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a’aku ia na’á ke toutou me’a ‘aki ‘a e Pule’angá.

Lord Nuku: Kapau ‘oku ou hoha’a ki he Pule’angá Sea ‘oku ‘i ai ‘eku totonu he Falé ni

‘Eiki Palēmia: Ko ia pea ko eni ‘oku tali atu eni, ko e tali atu eni meí he Pule’angá eni

Lord Nuku: ‘Oku ‘i ai ‘eku totonu he Falé ni ke u fakafehu’ia

‘Eiki Palēmia: Ko ia pea ‘oku ‘ikai ‘i ai pe mo ‘eku totonu ke u tali, peá u tali atu e Minisitā Pa’angá

Lord Nuku: Pea kapau, Sea ko u kole fakamolemole mu’a ki he ‘Eiki Palēmiá kae tuku ange mu’a haku ki’i faingamālie. ‘E lava fēfē ke hū atu ha me’a meí he kakaí kapau ‘oku mou talamai ‘emoutolu ia ‘oku sai pē, sai pē ho’o vāhenga ‘o’ou. Sai ho vāhenga ‘ou

‘Eiki Palēmia: Lava lelei pe he ko e ‘uhingá ko e fakafofonga eni e kakaí

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, ki’i fakamolemole pe ‘Eiki Nōpele ē. Ko e palopalema ko ē ‘oku ma’u ko ē ‘e he ‘ū vāhenga kotoa ‘oku ma’u pe mo ia ‘e he lipooti ko eni ‘a e Fakafofonga ‘a e kau Pule’angá. Pea ko e kau ni’ihi ‘oku ‘i he Pule’angá, ka ko u kole atu mu’a Hou’eiki ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipá ke fakatokanga’i ange ke fakaivia ‘a e kau ngoué. Pea ‘oku ‘osi ‘omai pe ‘a e founga kuo ‘omai ‘e he Minisitā, Minisitā ko u faka’amu pe ke toe hā e lahi tahá hono malanga’i e ‘isiu ko ení ‘i he kakai ‘o e fonuá, tautautefito ki he ngoué mo e me’a ‘oku tokanga ki ai kau Mēmipá fekau’aki mo e vaí. Toe ‘i ai ha me’a ‘okú ke tokanga ki ai ‘Eiki Nōpele pe te tau pāloti ā.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki'i tokoni atu pe au ia he ki'i faka'osi pe he me'a ko eni e pangikē, 'i he pa'anga fakaivia e sekitoa ngoué Sea. Ko e 'uhinga 'eku kolé 'aku ki he Minisitā Pa'angá pea mo e Kapinetí. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *mechanism pathway* ia ki he *informal sector*.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e fo'i lea fakatonga 'a e *mechanism*, 'a ē 'okú ke fa'a toutou 'ohaké.

Paula Piveni Piukala: Sisitemi, ha fa'ahinga founa

Sea Komiti Kakato: Ko e *mechanism* pe 'oku ou 'ilo'í ko e mahafu e me'afana ko e ... 'e

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e poiní ke nau tokangaekina mu'a he ko e 'uhinga 'a e fakamalanga ko ē mei 'Euá. 'Oku 'oatu e *informal sector* ia fa'ahinga ko ē ko e 'oku 'ikai ke nau ma'u ngāue nōmoló 'oku ma'u fakafalala pē, 'oku 'ikai ke *qualify* nautolu ia ki he ki'i peseti 'e 1, peseti 'e 4 ko ení. Ko e 'uhingá ke nau hanga 'o 'ai ha *provisions*, te u 'oatu e me'a ko ení Sea na'a tokoni.

Ko 'eku hū mai he ta'u kuo 'osí, na'e mahino kiate au ko e faingata'a'ia'anga 'a e vāhengá ko e ...

<006>

Taimi: 1545-1550

Paula Piveni Piukala: ... ki'i polokalama nō ko eni 'a e *SPBD*, pea ko e uike kotoa pē 'oku nau tukaufetuli mo e kau ngāue 'e taha, sai na'a ku 'alu leva au ki he Pangikē Fakalalaka 'o kole ke 'oatu 'eku seniti faka-vāhenga ke hoko ia ko e *cash correct vault* ke ne malu'i kae faka'atā mu'a 'a 'eku vāhenga, ke nau nō 'o nō 'o fou ia 'i he *informal pathway, informal sector pathway*. Ke 'oua 'e toe 'eke 'e he Pangikē ha me'a malu'i, 'oua 'e toe 'eke 'e he Pangikē ha tu'unga vāhenga, ka ko e fo'i faingofua ko ē 'o e *SPBD*, 'oange ia 'enautolu kae malu'i ia he'eku, ko e nō ko ia 'oku ne faka'ai'ai 'a e kakai ke ngāue'i ke nau ngāue'i honau masiva, nau fie tangata, 'enau fua 'enau kavenga, pea 'oku 'osi a'u 'a e nō ia ko ia 'o 'ova 'i he miliona, ka kapau na'e 'ave ki'i seniti ko ē na'e 'omai 'i he faka-vāhenga ke momoli, 'ikai lava ha fo'i niuotu'u ia ai.

Ka ko 'eku poini ko ē 'oku ou 'ohake na'a lava 'e he Minisitā Pa'anga 'o 'ai ha fo'i *guarantee* pea mo e Pangikē ke faka'atā 'a e *informal sector*, 'a e kau ngoue, kau toutai, kau lālanga, ke nau kau 'i he monū'ia pēseti 'e 1 mo e pēseti 'e 4. Kapau 'e 'omai 'a e lisi ko ē 'a e Pangikē ko hai 'oku faingamālie ai, kau tu'umālie pē Sea. Ko e poini ia 'oku 'ohake 'e 'Eua, ke fakakau 'a e kakai 'o e fonua 'a ē ko ē 'oku nau ngāue'i, 'a 'uta mo tahi mo tōkanga.

Ko e 'uhinga ia 'a e fakatalanoa 'oku 'ikai ko ha tukuaki'i ia Sea, he ko e fu'u palopalema pē eni na'a tau fekuki mai pē mo ia, ka ko e kole ki he Minisitā Pa'anga mo e Palēmia, ke ki'i *revisit* angé fo'i fakakaukau, he 'oku malava pē 'i he femahino'aki mo e fefalala'aki, mālō Sea.

Pāloti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2022 & 2023 'a Tongatapu 9

Sea Komiti Kakato: Sai fokotu'u pea poupuu, ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti ko eni fakahā 'aki 'a e hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. Loto ki ai ‘a e toko uofulu, 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘aki ‘a e hiki nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, fakamālō atu ‘i he feme’a’aki na’e fai ‘o fekau’aki mo e lipooti ko eni. Hongofulu.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2023 Vahenga Tongatapu 10

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō atu he faingamālie ‘oku ‘omi mo’oku ke ‘oatu ai leva ha ki’i lipooti pea mei he vāhenga ‘o e kau ‘Apositolo ‘e toko hongofulu mā ua, pea mei Lapaha pē ki Niutōua pea kau ai pea mo e motu ko eni ko ‘Eueiki.

Sea ‘oku fe’unga fakakātoa ‘a e kakai ‘o e vāhenga pea mo e toko 7309 ‘a ia ko e pēseti ia ‘e hongofulu ‘o e kakai fakakātoa ‘o Tongatapu ni ‘oku nau fokoutua ‘i he Vāhenga Tongatapu 10, fe’unga fakakātoa mo e ngaahi ‘api ‘e 1309, ‘a e ‘api ko eni ‘i he vāhenga. Hangē pē ko ia ‘oku ke toka mea’i Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ma’u tofi’a ‘e toko 4 ‘i he vāhenga ni, ‘a ia ko Pilinisi Tungī, Pilinisi Kalaniuvalu, Nōpele Nuku pea mo e Feitu’u na.

Ko e lau monū pea lau koloa ‘a e motu’a ni ‘i he faingamālie ko e fuofua taimi ia ke u toki fai ai ‘a e polokalama ‘a’ahi faka-Fale Alea pea mo e kakai ‘o e vāhenga pea ‘oku ou fakamālō ai ki he Pule Fakavahe pea mo e kau ‘Ofisakolo pea pehē ki he kakai ‘o e vāhenga ‘i he faingamālie na’e ‘omi ma’a e motu’a ni, lava ke fai ai ‘a e talatalanoa pea mo e kāinga fakatatau ki he taumu’a pea mo e faka’amu ‘a e ‘uhinga ‘o e ‘a’ahi, ‘o talatalanoa ai ki he ngaahi kaveinga lalahi ko ena ‘e 9, ‘i he peesi hono 3 ‘oku fakahoko atu ‘i he talateu.

Ko e *issue* mahu’inga foki ia na’e *raise* hake ‘i he kakai ‘o e vāhenga tautautefito ki he talanoa ki he seniti faka-vāhenga, pea lave’i pē ‘e he motu’a ni ia ‘a e tu’utu’uni ngāue ‘a e Sea, pea mo e, ‘oku fai kiate kitautolu fekau’aki pea mo e pa’anga faka-vāhenga. Hangē pē ko ena ‘oku mou vakai ki ai ‘i he peesi 4, ko e anga ena hono vahevahe ‘o e seniti faka-vāhenga.

Na’e ma’u faingamālie ‘a e motu’a ni ia kimu’a ‘i he ‘a’ahi, ‘ou takai atu au ‘i he ngaahi fono ‘a e ngaahi tūkui kolo, fai ai ‘a e talatalanoa pea mo e kāinga pea toki fai ‘a e fakataha ‘a e motu’a ni pea mo e Pule Fakavahe pea mo e ...

<007>

Taimi: 1550-1555

Kapelieli Lanumata: ... kau ‘Ofisakoló ‘o talatalanoa ai ki he anga hono founa hono vahevahe ‘a e ki’i seniti fakavahenga na’e tuku mai ki he motu’á ni.

Pea ko e anga ena hono vahevahé mou me’a pē ki ai he peesi 4, ‘i ai pē ngaahi fekitoa kehekehe na’e fai hono *consider* pea toki fakahoko fai hono vahevahé. ‘A ia ko e founa ia na’e ngāue’aki ‘e he motu’á ni ‘e Sea ko e vahevahe kotoa ‘a e senití ia ki he ngaahi komiti fakakoló. Lave’i pe ia he motu’á ni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi komiti fakakolo ia ‘oku nau loto pē nautolu ke tuku pē seniti ‘i ‘ofisi pea toki ‘i ai pē ‘enau ngaahi fiema’u pea toki fai kātoa pē ‘ū ngāue fakapepá ia mei ‘ofisi pea mei he kau ngāue ‘a e motu’á ni. Pea ‘oku takitaha lave’i pē kolo takitaha ‘ene ‘inasi ‘i he seniti fakavahengá pea pehē foki ki he seniti polisi fakakoló. ‘Oku mahino pē kiate au ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘isiu ia ‘oku meimei *common* ‘a e vahengá ia ‘e 17 ai.

Te u ki’i lave fakalavelave atu pē au ki he ngaahi ‘isiu ‘oku ki’i hā fo’ou ia ‘i he vakai ‘a e motu’á ni pea neongo na’e fai ‘a e tālanga lahi ‘aupito ki he maama halá, Sea ka ‘oku ou fie fakatalanoa he ‘isiu ko iá ke toe, ke mahino ‘aupito. He ko e kātoa e ngaahi tukuikolo ko ení ‘oku, ko e ‘isiu tatau pē maama halá. Sea na’e fai ‘a e savea ‘a e motu’á ni pea pehē ki he kau ‘ofisa koló, fe’unga fakakātoa ‘a e maama hala ‘oku mate ‘i he vahengá mo e fo’i maama ‘e 187, 187. Sea na’e malanga ‘aki he motu’á ni ‘aneafi ‘a e mahu’inga ke fai ha sio loloto ki he ‘isiu ko ení ki he *TPL* he ‘oku totongi pea mei Falepa’anga he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘a e mo’ua ‘uhila ‘i he maama halá, totongi fakafuofua ‘i he mahina kotoa pē.

Tokanga ki he lahi maama hala ‘oku fakafuofua’i pe ‘enau mo’ua ‘uhila

Mea’i pe ia he Feitu’u na Sea ‘oku ‘i ai e maama hala ko ē he Hala Taufá’āhaú, volota ia ‘e 100, ‘i ai mo e maama hala volota ‘e 60 pea ‘i ai mo e maama hala volota ‘e 40. Tukukehe ange ngaahi maama hala pingikī pe ‘oku ui ko e *SON*, faai atu ‘enau volotá ‘anautolu he 300. Ko e ‘isiu ia ‘oku mahu’inga’ia ‘aupito e motu’á ni ke fai ha sio ki ai, kae kātaki pē ‘Eiki Minisitā ‘o laumālie lelei kae fai ha sio ki he ‘isiu ko iá.

Palopalema ‘ikai lahi pasi ki he fefononga’aki kāinga Hahake

Ko e ‘isiu ‘e taha na’e ‘ohake pea mei Niutōua kau ai pē pea mo e kolo ‘o ‘Eiki Nōpele Nukú pea mo Afā mo e ni’ihi ‘i hala tahi ‘a e ‘isiu ko eni ki he si’isi’i ‘a e me’a ko e pasi. Ko e meimei ko e pasí ‘oku lele tu’o taha pē he pongipongí, lele tu’o taha he efiāfi. ‘Ikai pē ke toe ‘i ai ha pasi ia ‘e lele he lolotonga ‘a e ‘ahó. Pea ‘oku mea’i pe ia he Feitu’u na Sea ‘a e ‘isiu ko ē *traffic jam* meimei ko e pongipongí kamata mai pē kiú e halapule’angá pea mei Vainī ‘o faai mai ai ki Nuku’alofá ni. ‘Oku ou tui ko e ‘isiu eni ‘oku tonu ke fai ha tokoni ki ai ‘a e Pule’angá, sio na’a lava ‘o *arrange* ha fa’ahinga *public transportation*, fakasi’isi’i ai ‘a e me’alele ‘oku faifononga mai he halá, fakasi’isi’i e kiu ‘a e halá. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e omai ‘a e kaingá pea mei Hahake ki Nuku’alofá ni. Lave’i ‘aupito pē he motu’á ni ia ‘a e fanga ki’i kautaha pasi ‘oku ‘alu pe ia ke taletale ko e ‘uhingá pē ko e lahi e ngaahi fakamolé pea ‘oku ‘ikai ke lava he ki’i seniti ia ‘oku ma’u he faka’uli pasí ‘o *cover* e ngaahi fakamolé pe ‘i ai ha ki’i tupu fe’unga.

Palopalema lele si’isi’i vai he ngaahi feitu’u ma’olaló

Ko e taha e ngaahi ‘isiu na’e ‘ohake pea mei Niutōua ko e palopalema ko eni he’enau vaí. Ko e palopalema ko ē ‘a Niutouá he ko e tafa’aki ko ē ki Likú ‘oku ki’i ma’ulalo ia pea ko e taimi pē ko ē ‘oku lele ai e vaí ‘alu kotoa pē vaí ia ki he tafa’aki ko ē ki tahí. Ko e tafa’aki ko ē ki ‘utá ‘oku ‘ikai pē ke lele ha vai ia ai. Sea ko e toki ma’u eni he motu’á ni ‘a e ‘imeili mai

pea mei he Sione *Foundation* pea 'oku ou fakamālō ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní na'e ngāue atu 'a e motu'á ni pea mo e kau ngāue 'a e Poate Vaí pea 'oku nau fakapa'anga 'a e vai fakakolo 'o e vāhenga Tongatapu 10. Kātoa 'a e fo'i kolo 'e 11 'o 12 'aki 'a 'Eueiki pea 'oku ou fakamālō ki he kaingalotu ko ení. Pea ko u faka'amu pē ke fai ange mu'a ha sio 'a e Poate Vaí he ko e toki ma'u eni ia he motu'a ni 'a e 'imeili pea mei he taha 'o e kau 'enisia 'o e Sione *Foundation* kuo loto e, 'a e Siasí ia ke 'oua toe fai ha fengaue'aki pea mo nautolu kae fai pē 'a e ngāue ia pea mo e Poate Vaí. Pea 'oku faka'amu pē 'e fai ha sio ki he 'isiu ko iá 'i he kaha'u vave maí.

Kole ke fakaloloto Uafu 'i Afā

Ko e taha 'a e ngaahi fiema'u pea mei Afā 'e Sea ko e uafú. Uafu ko eni 'o Afā 'i he lolotonga ni 'oku 'ikai ke toe lava he vaká ia 'o ha'u 'o *parking* mai ki he uafú ko hono 'uhingá 'oku fu'u mamaha. Pea na'e 'osi fai pē 'a e kole ki he Pule ko ē Poate Taulangá ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā, ko e Kelesi? ...

<001>

Taimi: 1555-1600

Sea Komiti Kakato: ... Ko e hā, ko e Kelesi 'oku fiema'u ke a'u atu ki he uafu ko eni.

Kapelieli Lanumata: 'Ikai fanga ki'i vaka *normal* pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oooo.

Kapelieli Lanumata: ... 'a é pē ko ē 'oku fa'a fononga mai pea mei 'Eueiki.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Io ko e 'ai pē ke fakamahino.

Kapelieli Lanumata: ... 'oku 'ikai ke lava ia 'o *parking* mai he taimi hu'a 'o e tahi.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e faka'amu ia na'a lava 'o, ke toe ki'i tata fakaloloto'i 'a e, kau pē, 'a e tatau pē 'a Afā pea mo e uafu ko ia 'o 'Eueiki, 'ikai ngata pē 'i hono ki'i fakaloloto'i kae toe ki'i fana'i ke toe ki'i 'ata lahi ange.

Sea Komiti Kakato: 'Ai na'a fana'i ia 'o hangē ko e fana'i ko eni 'o Hunga.

Kapelieli Lanumata: 'Ata lahi ange 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: 'O tataha ia 'o puli 'a e fo'i mu'a uafu ia, ha 'a e me'a na'a mou langa uafu ai moutolu kae 'ikai ke langa 'a e uafu 'o Nomuka.

Kapelieli Lanumata: Ko ia, ko e *issue* ia 'oku tonu ke fai ha sio ki ai, pē ko e ha 'a e me'a na'e 'uluaki mu'omu'a ai pē 'a e uafu ia 'a Afā, 'o langa ia 'e he Poate Taulanga 'oku tapu ki he Tu'utu'uni 'a e Lao. Kae 'ikai ke 'uluaki 'ai 'a e uafu 'a Nomuka.

Hala hola

Kae kehe Sea te u hoko atu ki he taha ia 'i he ngaahi fiema'u 'a e kāinga 'o Afā, ke ki'i laumālie lelei pē Minisitā 'o e *MOI* nau hala hola 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ki ai. Ka 'oku mahu'inga ke fai ha sio ki ai na'a lava 'o solova ange mu'a *issue* ko eni ki he'enua hala hola, pea ko e taha ia 'i he ngaahi fiema'u vivili 'a e kāinga 'o 'ikai ngata pē 'i he kāinga 'o 'Eiki Nōpele Nuku pea pehē foki ki Afā pea mo Niutōua 'a e sio ko ē ki he Hala Tangikina.Lave'i pē 'e he motu'a ni na'e 'osi fai pē 'a e fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā, pea na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku kau ia 'i he tokoni 'a e *ADB* pē ko e *World Bank* kapau 'oku tonu 'eku ma'u.

'Eiki Palēmia: Sea kataki pē kau ki'i fakatonutonu pē ko e 'uhinga pē ko e lekooti. Fakamālō atu Fakafofonga hono 'ohake ko eni 'a e uafu ko eni ki Afā, 'a ia 'oku 'ikai ke ta'efakalao ia ke ngaahi 'e he *Port Authority*, pau pē ke 'i ai 'enua founa, pau pē ke 'i ai 'a e, hangē ko e lau ko ē ki 'anenai 'a e *due diligence* mo e 'u 'alā me'a pehē ka 'oku 'ikai ke ta'efakalao ia, 'e Fakafofonga, kapau 'oku ke pehē 'e koe 'oku ta'efakalao pea tāpuni ā ia, ka 'oku ou 'ilo pē 'e au na'e taumu'a lelei pē foki hono fokotu'u ko hono 'uhingá he 'oku ofi ki 'Eueiki, ke kolosi vave mai pē hotau kāinga ko ia ki ha ki'i feitu'u 'oku ngali lelei ke fai ai ha a'u mai ai ki Tonga'eiki, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Palēmia.

Kapelieli Lanumata: Mālō fakamālō ki he 'Eiki Palēmia he tokoni mai 'i he tafa'aki ko ia ko e 'uhinga pē fakalea ia 'a e motu'a ni ki he, he ko e 'uluaki ma'u ko ē 'a e motu'a ni na'e hangē 'oku *conflict* ke ngaahi 'e he Poate Taulanga hili angé ko honau fatongia ke tokanga'i 'a e ngaahi uafu. Pea na'e fai pē 'a e ki'i ngāue 'a e motu'a ni 'o ki'i faka'eke'eke takai holo, ki'i kelikeli takai 'o 'uhinga ai 'a e fakalea.

Seniti tanu hala 'i Falepa'anga

Kae tuku mu'a Sea ke u hoko atu. Ko e, 'i ai 'a e ni'ihī 'o e ngaahi kolo 'o e vāhenga 'oku kei, nau seniti 'oku kei tauhi pē 'i Falepa'anga, talu pē pea mei he polokalama tanu hala ko ia 'a e *Triple P* 'a e Pule'anga kuo toki 'osi pē ko e *Public Private Partnership*, 'oku kau ai 'a e kolo ko eni ko Manuka, pea na'e 'osi fai pē 'a e fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā pea pehē ki he Minisitā 'o e *MOI*, pea pehe ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Oku mau fakatauange pē 'e vavevave ha toe hoko atu 'a e polokalama ko eni, ke tanu 'a e fanga ki'i hala ko eni 'o e ngaahi tukui kolo ko eni, na'a faifaiange pē kuo maumau 'a e fanga ki'i saliothe mīsini ia pea 'ikai ke lava hano fakahoko 'a e polokalama tanu hala ko eni.

Fōsoa 'i Navutoka/Manuka

'Oku 'i ai 'a e faka'amu 'a e kāinga ko ē pea mei Manuka pea pehē foki ki he kāinga 'o Nuku pea mei Kolonga, ke fakaa'u 'a e *foreshore*, fakaa'u 'a e *foreshore* ko eni ko ē 'oku ngata 'i Manuka ke 'alu hake ki he mui'i me'a ko ē ki Kolonga. Mahalo 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale.

Sea Komiti Kakato: 'Ai na'a 'oku *conflict* mo ia.

Kapelieli Lanumata: 'Ikai Sea hao 'aupito pē ia, lave'i pē ia 'e he motu'a ni na'e 'i ai 'a e polokalama *foreshore* ko ena na'e fakahoko 'i Navutoka pea mo Manuka, ka na'e lave'i 'e he motu'a ni 'i he ngaahi ta'u ko ia na'e faka-phase, pea na'e 'osi lave'i pē 'e he motu'a ni 'e kau ai pea mo e kongā ko eni, ka na'e 'osi fai pē fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā ke fai hano

muimui’i na’a lava ‘o hoko atu ‘a e *foreshore* ki ai, pea pehē foki ki Talafo’ou pea mo Makaunga.

‘Eiki Palēmia: Sai pē ke ki’i tokoni atu pē Fakafofonga ‘i he ki’i fo’i *topic* ko ia. ‘Oku lolotonga ‘alu ki he poate ‘i Siulai ‘a e *Green Grant Fund* ‘a e kole ko ia ki he me’a ko ena ‘oku ke tokanga ki ai Fakafofonga, ki he fakaa’u ko eni ‘a e *foreshore*, pea ‘oku tau fakatauange pē ‘e tali ‘a e kole ko iá ke fakakakato ‘a e fiema’u ko ia ke malu ange ai ‘a e kāinga ko ia ‘i halatahi, mālō.

Sima vai fakakolo

Kapelieli Lanumata: Mālō, mālō ‘Eiki Palēmia. Ko e taha ‘i he ngaahi *issue* na’e ‘ohake ‘i he kolo ko ē ko Navutoka Sea, na’e mea’i pē ‘e he Feitu’u na ‘i he faka’osi’osinga ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘etau tofanga mai ‘i he fu’u la’ala’āá lahi, pea ko e taha ia ‘i he ngaahi *issue* na’a nau ‘ohake ‘a e, na’a lava ke toe fakafoki mai ‘a e ngaahi sima fakakolo ko ē ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Kapelieli Lanumata: ...He kuonga he taimi ko ē. Ko u tui ‘e tokoni lahi ‘aupito ia he ko u sio hifo he lipooti ko ē ‘a Tongatapu 6 na’e kau ia he ‘isiu na’e ‘ohake he Kolisi Sia’atoutai ‘a e ‘isiū ko eni ko ē si’isi’i ‘a e ma’u’anga vai he fo’i vaha’a taimi ko eni pea mo e mamafa ‘a e loli vai ‘a e *NEMO*. Na’e ‘ohake ia he lipooti ko eni ‘a Tongatapu 6. Pea ko u tui kapau ‘e toe lava ‘o fakahoko ha ngaahi fokotu’utu’u ngāue ke ne hanga ‘o *address* e ‘isiu ko eni ko u tui ‘e kau ia he ngaahi palani ‘oku tonu ke fai ha sio ki ai ‘a e Pule’anga tautautefito ki he’etau talanoa tau ‘amanaki ko ē ‘e fai e feme’a’aki ‘a e Patiseti.

He ‘oku lave’i pe he Feitu’u na ‘e Sea ko e fungavaka ē ‘oku tau fakakaungatāmaki ai ‘a e Feitu’u na ‘e tokoni lahi ‘a e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui ni fakame’i vai ‘i he fo’i vaha’a taimi ko eni. Na’e kau ai ‘enau tokoni ki he kolo ko ē ko ‘Eueiki pea ‘oku mea’i pe ia he Feitu’u na ko ‘Eueiki ‘oku ‘ikai pe ke nau ngāue’aki ‘a e vaitupu ko e fakatefito pe ‘i he vai ‘uha ‘ata’atā pe. Pea ‘oku kau ia ‘i he ngaahi fiema’u ‘a e kāinga tautefito ki he tangikē kapau ‘oku kei toe ha’atau fanga ki’i tangikē ‘e ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC* pea ‘omai mu’a ha’anau fanga ki’i tangikē, fiema’u ‘enautolu ke a’u ‘enau tangikē ‘anautolu ‘o taki ua pea mo taki tolu he ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ‘enautolu ia ‘a e vaitepi ‘i he ki’i motu ko eni ko ‘Eueiki.

Ako

Ko e taha e ngaahi ‘isiu na’e ‘ohake ‘i Talafo’ou pea mo Makaungá ko e fu’u si’isi’i pango ‘a e kau faiako ki he ako’i e fānauako. Pea ko u tui ko e ‘isiūuia ko eni meimei tatau pe ia tautautefito ki motu pea ‘oku kau ia he ‘isiū mahu’inga ke fai ha sio ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako na’a lava ‘o tokoni mai he ‘isiū ko ia. Na’e ‘i ai pe mo e ‘isi na’e ‘ohake ‘e he ngaahi kolo ‘i hala tahi tautefito ki he fanga ki’i *hump* ko eni halapule’anga. Na’e ‘osi fai pe talanoa pea mo e ‘Eiki Minisitā pea mahino kiate au ‘a e makatu’unga ‘oku ‘ikai ke tu’u ai ‘a e fanga ki’i *hump* ia ko ia he hala Taufā’ahau pea mo e hala lalahi ‘oku lahi hono ngāue’aki he me’alele. Ko e ngaahi ‘uhinga fakalao pe fakatekinikale pea na’e ‘osi fai pe talanoa ki ai mo e kāinga pea ‘oku mahu’inga mālie pe kiate kinautolu.

Totongi veve

Kau he 'isiu na'e *raise* hake 'i Nukuleka 'a e ha'u fakataha ko ē totongi e veve pea mo e totongi e 'uhila. Ko 'enau holo fakakolo 'oku taitaitaha pe ha'anau ngāue'aki 'enautolu 'enau holo fakakolo. Ka 'oku totongi veve pe kāinga ia he māhina kotoa 'i he'enau totongi ko eni e veve 'a e holo 'enau holo fakakoló, na'a lava 'o fai ha sio ki he 'isiū ko ia kia kinautolu ko eni e poate pea mo e Pule'anga. Pea ko u tui mahalo 'oku tofuhia pe ai ngaahi tūkui kolo kehe 'i he toe ha'i mai ko eni e totongi veve ki he'enau totongi 'uhila.

Holo fakakolo

Ko e taha 'o e ngaahi fiema'u 'a e kāinga pea mei 'Eueiki talu pe holo 'enau holo fakakolo he afā ko *GITA* pea 'oku te'eki pe ke 'i ai ha'anau holo fakakolo. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ia ke ai ha'anau holo fakakolo pea hoko ai pe ko 'enau *evacuation center* 'i he taimi 'e hoko e ngaahi fakatamaki fakaenatula. 'Oku kei fai atu pe 'a e sio pea mo e 'ofisakolo ke *address* 'a e 'isiū ko eni. Pea ko e 'isiū mahu'inga taha kiate kinautolu 'a e ki'i palau toho vaka ke toho'aki 'enau ngaahi vaka he taimi fakatamaki fakaenatula pea ko u fakamālō lahi 'aupito ki he pule ko ē 'a e *MORDI* Soane Patolo 'oku ma fengāue'aki ke *address* e 'isiu ko eni 'i he vavetaha ke fakakakato'aki 'a e fiema'u ko eni 'a e kāinga ha'anau ki'i palau toho vaka pea mo ha ki'i taulani mo ha ki'i palepale ke fakamalumu pe ki ai e palau.

Ngoue

Pea ko e ngāue vāofi 'aupito 'a e mtou'a ni pea mo e *MORDI* pea 'oku tokoni lahi 'aupito 'a e *NGO* ko eni ki he kakai 'o e vāhenga tautefito ki he me'a ko ē na'e me'a 'e Nōpele Nuku hono tokonia mo fakaiuia e kau ngoue fakaepalau, fakaepulopula pea 'oku teuteu atu 'emauf akataha he Tu'apulelulu ko eni pea mo e kau ngāue *MORDI* mo e kau 'ofisakolo ke hokohoko atu hono tokoni'i e kau ngoue 'oku mau 'osi tokamea'i kotoa pe 'a Tongatapu 10 ko e feleoko ia ki Tongatapu kātoa. Pea ko e taha ia 'a e *mainstay* 'o e vāhenga hangē pe ko ia ko 'etau fonua fakalukufua 'a tokanga pe pea pehē foki ki falehanga.

Pa'anga fakavāhenga Tongatapu 10

'Oku fiefia pe 'oku me'a heni e 'Eiki Sea e Fale Alea ka ko e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai kau ia he 'isiu na'e *raise* hake 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea ...

<003>

Taimi: 1605-1610

Kapelieli Lanumata : ... faka-vāhenga. Na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga faka-vāhenga 'a e Vāhenga Tongatapu 10, 2021/2022. Na'e taimi ko ia na'e fai ai 'a e 'a'ahi, na'e kole pē 'e he motu'a ni 'a e kau ngāue 'a e, pea 'oku ou fakamālō ki he Seá pea mo e Kalaké 'i he tali ke 'alu ange e ni'ihi 'o e kau ngāué 'o fakama'ala'ala e *issue* ko eni. Ko u faka'amu pē 'e toki me'a mai ai e Seá pē ko e, he 'oku fiema'u pē 'e he kāingá ke nau 'ilo neongo na'e hoko e fakaevaha 'o pekia 'a e Fakafofonga Mālōlō pea ko e, ka na'e 'ikai pē ke 'i ai ha sēniti faka-vāhenga ia 'e vāhenga na'e 'oange he ta'u fakapa'anga ko ia, na'a lava 'o ki'i fakama'ala'ala mai 'a e *issue* ko ia.

Maama sola

Lahi ‘aupito pē mo e ngaahi *issue* ki he lahi ‘a e ngaahi maama *solar* kuo maté pea ko u tui pē na’a lava tokoni mai tafa’aki ‘a e *MEIDECC* ki ai ki he ngaahi *issue* ko ia. Fu’u lahi ‘aupito ‘a e maama *solar* ‘oku mate. Lave’i pē ‘e he motu’a ni mahalo ko e palopalemá ko e puha ‘uhila ko eni ko ē ‘oku fa’a sima’i ko ē ‘i lolofonua. Na’a ‘oku toe lava fai ha tokoni mai ki he, he ‘oku ou tui ‘oku tofuhia kotoa pē ai ‘a e ngaahi vāhengá ‘i he lahi ko eni ‘a e ngaahi maama *solar* kuo palopalema.

Ko u tui ko e toenga ‘o e ngaahi fiema’ú ko e fiema’u angamaheni pē. Hangē ko ‘etau talanoa ki he valitā ‘o e ngaahi hala, pea mo e ngaahi fiema’u ki he tangikē vai ko e filita vai tau tofuhia kotoa pē ai. Ka ko u fakamālō ki he 'Eiki Sea e Fale Aleá ‘i he’ene ‘omai ‘a e ngaahi lipooti ko eni ke fai ‘a e feme’a’aki ai ‘i he fo’i vaha’ataimi atu ko eni, kimu’a he’etau talanoa ki he patiseti.

Na’e me’a mai ‘a e 'Eiki Minisitā Pa'anga he ngaahi ‘aho kuo maliu atu ‘e fakahū mai ‘enau patiseti fakaangaanga he māhina ni, pea ko u tui au mahalo ka fakahū mai ‘a e patiseti fakaangaanga ia ‘osi maau ia pē ‘e fai ha lave ia ki he *issue* ko eni. Ka ko u tui ko e ta’u lahi eni, talu pē ia e vakai ‘a e motu’a ni ia pea mei he 2010 ‘o a’u mai ki he ‘aho ni ta’u eni ‘e 14 ko e *issue* pē eni mei he 2010 kei *raise* pē ‘o a’u mai pē ki he ‘aho ni.

Pē te tau *address* fakaku ai e *issue* ko eni, fakafonua, kae lava ke solova atu ha ngaahi me’a ke ‘osi atu pē ‘a e ta’u kuo lava solova atu e *issue* ki he halapule'anga, ka tau hoko atu ki he maama hala. Ka tau hoko atu ki ha me’a ‘e taha, ka tau tā pē mo laka, he ko e fakakaukau ia ‘a e motu’a ni. ‘E ‘ikai pē ke ‘i ai ha fakalaka ia kapau te tau kei *expect* ai pē ‘etautolu ‘a e founga tatau ka tau fakakaukau ki ha ola ‘oku kehe. Ka ko e ngata’anga pē ia ‘o e lipooti mei he Vāhenga ‘o e kau ‘apositolo ‘e toko 12 pea ‘oku fakamālō atu ‘i he faingamālie.

Pea ko e faka’osi pē, te u toki lave ki ai he lipooti ko ia pea mei he pilīsone, ka ‘oku ‘i ai ‘a e kole atu, neongo kuo ko e motu ko ia ko 'Atā ‘oku ‘ikai ke kau ia he vāhenga ‘a e motu’a ni, ka ko e taimi ko ē ko ē na’e tō ai ‘a Siutasi pea mei he toko 12 pea ‘omai leva ‘e au ‘a 'Atā ke fakahongofulu ma ua ‘aki homau vāhenga. Ka ai ha faingamālie e Feitu’ú na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé mou me’a atu ki he motu ko eni tau fanga tokoua ‘oku nau fakapaea ai. Na’e ma’u ‘aupito ‘e he motu’a ni ‘a e laumālie kehe ‘i he vakai ki hotau fanga tokoua he motu ko eni ‘a e kau pōpula. Fakamālō atu Sea he ma’u faingamālie.

Tali Sea Fale Alea ki he fehu’ia pa’anga vāhenga 2021/2022 Tongatapu 10

Lord Fakafanua : Sea, tapu atu ki he Feitu’ú na pea mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e tokanga pē ke tali atu ‘a e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 10, fekau’aki pea mo e pa’anga tokoni vāhenga ko eni ki he ta’u fakapa’anga 2021/22. Ko e ta’u foki ko ia na’e pekia ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 10, pea na’e 'atā leva ‘a e sea ko ia ‘o e vāhenga fili ko eni, pea me’apango pē na’e pekia ‘a e Fakafofonga ia ‘oku te’eki ke ne vahe ‘e ia ‘a e pa’anga. Pea ‘i he’ene pehē na’e ‘osi ‘a e pa’anga ia he ta’u fakapa’anga ko ia, o mahino neongo kuo mahino ‘a e palani ki he vāhengá ka ko e malumalu ko ia ‘o e Fakafofonga ‘e toki vahe ai. Pea toki fili mai pē foki ‘a e Fakafofonga ko eni ‘oku ne ma’u ‘a e lakanga Tongatapu 10, kuo ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga ia ko ia. Ko e fakamatala pē ia Sea na’e ‘osi ‘a e fo’i ta’u fakapa’anga kakato e fo’i ta’u ‘e taha te’eki ai pē ke vahe ‘a e Fakafofongá ia pea iku ‘o pekia ‘oku te’eki ke ...

Taimi: 1610-1615

Lord Fakafanua: ... he 'e vahe'i ia 'o 'osi ai pē pa'anga ia he ta'u fakapa'anga pea ko e ko e me'a angamaheni pē ia ki he *cycle* ko ē pa'anga mahalo ka toki ai ha me'a fakama'ala'ala mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga ka toe 'i ai ha fehu'i.

Fiema'u ke fakalototo Uafu Afā pea toe fakalōloa toho'anga vaká

Ko e me'a faka'osi pē Sea ko e me'a na'e 'ohake he lipooti ko eni e Fakafofonga fekau'aki pea mo, mo e uafu ko eni 'i Afā tukukehe 'enau fiema'u ke fakaloloto e uafu 'i he'eku fa'a afea 'a e uafu ko eni ko e toho'anga vaka 'oku toki 'aonga pē ia he taimi ko ē 'oku loloto ai e tahi. Ko e taimi ko ē 'oku hu'a ai ko ē tahi ko e toki taimi ia 'oku malava ai ke te ngāue'aki e toho'anga vaka. 'A ia 'oku 'ikai ke fiema'u ke ke ngata pē 'i hono fakaloloto e uafu ka 'oku fiema'u ke fakalōloa e toho'anga vaka ke ngāue he taimi kotoa pē pea 'ikai ngāue pē he taimi ko ē 'oku hu'a ai e tahi ka 'i he taimi ko ē 'oku mamaha ai e tahi.

Ko e tokoni pē ia ki he lipooti ko eni pea mo e poupou atu ki he fakamalanga ko eni 'a Tongatapu 10 mālō Sea 'o kapau 'oku toe 'i ai ha'ane fehu'i 'oku 'atā pē ke toe fakama'ala'ala atu.

Mo'ale Finau: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ha'apai.

Mo'ale Finau: Mālō mu'a Sea e fua fatongia.

Sea Komiti Kakato: 12.

Mo'ale Finau: Faingamālie Sea, Sea ko e ki'i me'a si'isi'i pē te u fie lave ki ai ka 'oku ou loto ke u lave ki he ki he me'a mahu'inga na'e 'ohake he Fakafofonga hangē ha'ane tautapa nai ki he kaha'u koe'uhí ko e natula ko eni 'o 'etau ngāue 'Eiki Sea.

'Oku ou ongo'i 'Eiki Sea 'oku kau ia 'i ha tautapa lelei mo'oni 'Eiki Sea kapau 'e fanongoa 'e he Pule'anga 'o e 'aho ni 'Eiki Sea. 'Oatu e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea. Kapau 'e 'osi ange 'etau lipooti ko eni 'Eiki Sea pea takitaha lisi 'e he Fakafofonga 'ene 'esitimetri 'o *estimate* 'ene ngaahi me'a ko ē 'oku ne taukave ko ē ma'a hono vāhengá tau pehē 'esitimetri 'e au 'a Ha'apai 12 tau pehē 200000 pea *justify* 'aki hono fakamatala'i mo hono ngāue ke fai 'oatu mo hono ngaahi palani ke tokoni ki he Pule'anga 'Eiki Sea 'oku ou tui 'e vave ni pē 'Eiki Sea koe'uhí 'Eiki Sea he ko e 'osi pē eni pea patiseti leva ia.

'Eiki Sea 'oku *impossible* ia ke faka-include eni he patiseti pea 'oku mo'oni pē hono fa'a 'ohake 'o'ona 'e he Pule'anga 'Eiki Sea. Ka koe'uhí 'Eiki Sea na'a tau fononga mai foki 'i he fa'ahinga natula ko eni 'o e lipooti ko u pehē 'Eiki Sea na kuo taimi ke tau 'unu mo ha fo'i me'a fo'ou 'e lava ki he tau langa. Ko ia Sea ko u 'ohake pē 'e au e ki'i *concern* ko ia hono 'ai hake he Fakafofonga kapau ke tau 'eke he 'aho ni ki he kau Fakafofonga 'Eiki Sea ko e hā ha'amou 'esitimetri ki ho'omou fokotu'u fakakaukau? 'Ika ke u tui au 'Eiki Sea kuo mau ha Fakafofonga.

‘E tatau tofu pē eni 'Eiki Sea mo ‘etau lave ko ē ki he *local government*. ‘E anga fēfē ke ‘ave ha 300000 ki ha *local people* ‘oku te’eki ai ke nau mateuteu ke nau poto he Tauhi Tohi? Ko e fakakaukau ia 'Eiki Sea ko u ‘ohake pea ko u fakamālō ki he Fakafofonga hono hono *initiate* ai e fakakaukau ko eni pea ‘oku ou tui ‘e ‘aonga lahi ‘aupito ‘aupito mahalo pē he ta’u fo’ou ke toki fakaofi leva 'Eiki Sea ki ha fa’ahinga sīpinga pehe ni pea ‘e ‘aonga leva ‘etau lipooti.

Fōsoa ko e fiema’u vivili

'Eiki Sea ko e hoko atu kuo u fie lave pē au heni 'Eiki Sea ki he fōsoa ko u lave ki heni 'Eiki Sea koe'uhí 'Eiki Sea he ko e fiema’u vivili eni ia 'Eiki Sea talu pē tu’u ‘a e fonua ko eni 'Eiki Sea. Kapau te ke me’a Sea ki he fōsoa ko ena mei Sopa ki Pātangata ko e ‘uluaki *rock seawall* maka na’e fokotu’u ia ‘e Siapani 'Eiki Sea mahalo pē ‘i he vaha’a taimi 80 ki he 83 'Eiki Sea. Mahalo Sea ‘oku pē ‘oku tonu ‘eku fakafuofuá ko e ngata ko ē ‘a e tahi ‘i he ta’u ko ia 'Eiki Sea ‘oku kei ngata pē ‘o a’u ki he ‘aho ni.

'Eiki Sea, ko e *climate change* ‘o e ‘aho ni ‘oku mo’oni ia. ‘Oku *increase* e *sea level* ‘i he *globally* ‘oku meimei milimita ‘e 3 ki he 4 *every year*. Kapau te tau fika’i ia 'Eiki Sea ‘i he ‘aho ni ‘i he milimita ‘e 3 ki he 4 he ta’u ‘i ha ta’u ‘e 50. Tau ō ki Ha’apai 'Eiki Sea ki he hala lahi. Ngoto ia. 'Eiki Sea ‘oku ou fakamālō ki he Fakafofonga hono ‘ohake e me’a ko eni pea ko u tui ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia ‘oku me’a mai e Palēmia ‘e me’a atu ki he fakataha ‘oku ui te nau alea’i ‘a e *Green Climate Fund* ‘oku lau miliona ia 'Eiki Sea he 'ikai ke kovi ke u ‘uluaki kole au he’eku ongo’i ki he Palēmia koe'uhí he ‘oku ‘osi fa’u ‘e mautolu ‘a e ‘alunga ko eni 'Eiki Sea.

‘Isiu mahu’inga nounou kau faiako & PMS

'Eiki Sea kai kehe te u ‘alu ki he me’a hono hoko pē ko e *short* fakafaiako. Na’e ‘ohake he Fakafofonga, 'Eiki Sea kau eni he *issue* mahu’inga mo’oni ki he hako tupu ‘o e fonua. Sea ne u talanoa mo ha faiako ‘i Ha’apai ...

<005>

Taimi: 1615 – 1620

Mo’ale Finau: ... ‘Ohovale pe ‘oku tangutu mai e tokotaha ko eni pea ‘oku ‘ikai ke ma maheni pea fakatalanoa mai kiate au he *PMS*. Peá ne talamai Fakafofonga, taimi ko ē na’e loto lelei pe failautohí ia ke faiako ta’etotongi pe ia ‘o a’u ki he po’ulí, ‘ovataimi hono ako’i e fānu kalasi 6. Fakamo’oni e Sea ko u tui ‘oku mea’i ‘e he Feitu’u na, taimi lahi ‘eku nofo ‘i Ha’apai te’eki ai ke ‘omai e *PMS*, *introduce* e *PMS*. Na’e fonu pe e loki akó ia ‘o a’u ki he 9 po’uli ‘i he ‘ā ‘a e failautohi ko ‘ene feilaulau, ko ‘ene ‘ofa ‘i he’ene ngāué ‘Eiki Sea.

Ko hono mo’oni ‘Eiki Sea he ‘ikai ke te lava ‘e kita ‘o failelei ha ngāue kae ‘oleva kuó te ‘ofa he ngāue ko iá. Talamai ‘e he ki’i tama ia kia au, pea na’e ki’i fo’ou ki he’eku fanongó, pehē mai ia; ‘okú ke ‘ilo e *PMS*, ‘okú ne hanga ‘e ia ‘o holoki ‘emau, kaikehe mahalo hei’ilo. Na’e totonu ke sai ange e ngāué he ‘oku sai e vahé he ko e me’a foki ia e *PMS*, hono tefitó ia ‘Eiki Sea ke hiki fakalēvolo ‘o fakatatau ki he’ene *performance*. ‘Ohovale au he’ene talamai ‘e ia, kuo kamata ke mau ki’i fakapikopiko mautolu ia hono fakapisinisi’i ‘emau feilaulá. Sea ko e me’a ia ‘oku ki’i

‘Eiki Palēmia: Sea ko u kole pe ‘aku Sea pe ko e peesi fe’ia eni Sea ko e ‘uhingá pe ko e, ko u ‘ilo pe ‘oku ‘api’api e taimí ‘oku mei ‘osi e ‘ahó ni.

Mo’ale Finau: Sea ko e malanga ifo eni ‘Eiki Sea ki he fanongo e Palēmiá ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ka u ki’i me’a pe ‘aku ia ko u mo’oni pe au ia

Sea Komiti Kakato: ‘E, ‘oku mo’oni e ‘Eiki Palēmiá kapau na’á ke me’a ‘anenai hono

Mo’ale Finau: Ko ‘eku malanga ‘Eiki Sea na’e ‘ohake ‘e he Fakafofongá na’e nounou e kau faiakó ‘i he taha ‘o e ngaahi kolo ‘i hono vāhengá. Pea ‘oku ou malanga pe au he nounou ‘a e faiakó mo hono ‘uhingá

Sea Komiti Kakato: Ko e *PMS* ‘oku kehe ia meí he nounou

Mo’ale Finau: Peesi 8

Sea Komiti Kakato: Ko e *PMS* ‘oku ‘i ai ‘a e, ko e me’afua

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko e taimi ko ē ‘oku tau malanga aí pea ‘oku tau fusi mai e me’a ko ē ‘oku fakatatau ki he’ete malanga ke malanga’i’aki e kaveingá. ‘Oku ‘ikai ha malanga ia ‘e fainoa pe.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a ki lalo

Mo’ale Finau: Na’e me’a mai e Fakafofonga Nōpelé pea fielau ko e tangata poto. Ko ‘etau malanga pea ‘ai’i ke ...('ikai ongo lelei)... ko e ‘uhingá kae lava ke ‘uhinga lelei ‘etau malanga ‘Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki, tui kote ē

Mo’ale Finau: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Tui kote, mou fakamolemole

Mo’ale Finau: Mālō Sea ma’u faingamālié

Sea Komiti Kakato: ‘Io ka te tau pālōti ā

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘i ai e toenga e kau malanga ‘Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ai mo ho’o toe kau noa’ia hoku fatongiá hē, tau liliu ‘o Fale Alea ē

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toloi e Falé ki he 10 ‘apongipongi

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē ‘e he ‘Eiki Sea e Fale Alea)

<006>

